

Студії над основами розкладу богатства.

Написав Тадей Рильський.

Часть I.*)

Теоретичні прелімінарії.

(Конець.)

До сего часу я виводив свою формулу зисків капіталу при гіпотезі існування даних сучасних норм суспільного життя і достеменно повної ізольованости індивідуалістичного стимулу. Гляньмо тепер, як можуть складати ся дотичні відносини при солідаризованню індивідуальних інтересів се-б то при такому складі речей, коли стимул індивідуалістичний справляє функцію ініціатора економічної діяльности, але границі сеї діяльности обмежують ся і в даній сфері (обставин капіталу) звертанням уваги на інтереси колективні. Вище я старав ся вивести формулу рівноваги інтересів капіталу і праці при ізольованости індивідуалістичного стимулу—і обмежувати стопу зисків в сих умовах. Що капітал повинен приносити зиски, се нам в'явилось там яко закінчена річ.

При солідарности інтересів, але при існуванню індивідуалістичного стимулу діяльности — все таки не можна виобразити функціонування капіталу, щоб він не приносив ніяких зисків, але між тим, що капітал мусить давати зиски в протязі якогось часу і приносити его без кінця, єсть різниця, яка і може мати практичну вагу залежно від того, скільки ізольовано або солідарно виступають інтереси індивідуів.

В попередньому виводі нашої формули ми розглядали і такий випадок, коли капітал даної вартости не єсть добуток праці капіталісти і бачили, що і в таким разі дана формула зисків годить ся для капіталісти; а з другого боку, що й інтереси робітників приходять при даній височині зисків до рівноваги. Се через те, що як би їм довело ся в часі,

*) див. Записки т. I. стор. 29—86.

який обіймає економічне вбачання даної суспільности самим капіталізувати, то сума їх привацій була-б така сама, як і при істнуванні даної стопи зисків і далше. Скільки-б ні приносив в минулому зисків даний капітал — формула останеться без зміни. При ізольованості індивідуалістичного стимулу інакше не можуть складатися речі. Критерій сторін, які входять в економічні відносини, єсть міра користи, яку дає одній стороні даний акт другої і *vice versa*. Капіталіста не має таких причин економічного характеру, які-б его припеволили лічити: яку суму зисків приніс вже в пройшлому часі даний капітал; робітник з свого боку розважає тільки суму послуги, яку дає єму користування з того капіталу і рівняє з сумою привацій, яких потребує збирання капіталу такої-ж вартости. Орган, який заступав би загальні, об'єктивні потреби й інтереси суспільности не існує в даній гіпотезі і практична діяльність суспільности не може загалом пересягнути за границі, обмежані ізольованим індивідуалістичним інтересом і часовим розміром економічного вбачання.

Інакше одначе освідлюються дотичні відносини при гіпотезі істнування такого чи іншого органу зсоцідаризованих індивідуалістично-економічних інтересів суспільности.

Ніякий склад суспільних справ не може зійвечити загального побутового права, що напружування прці людської, виробляючи в кожній хвилі свого метозгідного функціонування вартости, не дають можливости одержати заздалегідь їх ужиточности аж до часу, доки не виробить ся продукт в остатній ужитковій формі; що вартостий, які прибувають за весь час метозгідної продукції, не можна звертати на користь споживання такими дробинами, якими вкладається ся праця в даний матеріал оброблюваний; що побутові умови дають технічно-обмежований протяг часу між початком праці і ужиточним її результатом. З сего виходить, що ніякий склад суспільних справ не може зійвечити факту: потреби капіталу (змінного) для істнування споживання і продукції. Потреба, щоб той капітал зоставався раз-у-раз в продукції (в формі нових своїх вартостних еквівалентів), тягне за собою потребу неспоживання даної випродукованої вартости. Потреба капіталу не в однаковій мірі обтяжає різні вітки продукції і через те постачання якого-сь зиску єсть доконечна потреба рівноваги шансе економічних, доки існує економічна індивідуальна ініціятива. Інакше вийшла-б фактична привілеція для віток продукції, які вимагають меншого вкладу капіталу. Обігання віток продукції, що в такім разі лишила ся-б у тяжких умовах, робить такий склад речі неможливим.

Як складають ся речі під впливом сих обставин що до зисків капіталу при ізольованості індивідуалістичного стимулу, я пильнував пояснити. Чи одначе зовсім так само складались би вони при зсолідаризованню індивідуалістичних інтересів і при істнованню реального орґану сеї солідарности?

Складка якого небудь капіталу вимагає певної суми продукційних висилків, а суспільна потреба zostавити єго непорушно (в формі вартостних еквівалентів) в продукції вимагає, щоб ся випродукована сума вартости, що лежить як капітал, не була ніколи спожита. Мусять тут, значить, бути зроблені продукційні висилки, які не осягають загальної своєї мети — споживання, а так як сеї тягар неоднаково обважає різні вітки продукції, то потреба зрівноваження їх шанс вимагає зисків для капіталу.

Але до якої міри, при гіпотезі зсолідаризовання індивідуалістичних інтересів і істнованню реального орґану сеї солідарности?

Дивлячись на речеву тільки сторону даних відносин, ми-б сказали: до такої, при якій сума принесених зисків зрівноважить речеву суму даного тягару. Яка-б (в залежности від часового розміру вбачання економічного) не була стопа зисків, вартість сих зисків за час, який обіймає се вбачання, рівняти меть ся після нашої формули вартости капіталу. Як щоб після сего капітал лежав нерухомо в продукції, не приносячи вже зисків, то все-ж таки капіталіста отримав би в попередньому часі стільки вартостий, скільки він вложив в продукцію. Загальна продукція могла-б іти дальше, а капіталіста міг би спожити таку достеменно суму вартостий, яку випродукував. Але-ж в такому разі капітал, котрий перестав вже приносити зиски і що проте має лежати нерухомо в продукції — для капіталісти все одно що не існує. Між ним і тими, що користуючись з єго капіталу вийшов би такий уклад: капіталіста дає одноразово певну вартість, а отримує її частками в протязі часу, який обіймає економічне вбачання суспільности. Речева рівновага отримана, але не вдовольняє вона психічних чинників, які входять в дану акцію. В попередних вже увагах я вказав, що „вбачання економічне може обіймати собою досить значний часовий обшир, але що ближчі моменти в усе́му протязі сего часу мають більше стимулююче психічне значіння, ані-ж дальші“ і що через те „продукція того, хто починає пізнійше отримувати результати своєї праці, виходить як така, що менше вдовольняє нахил середнього чоловіка, як менше приємна і ся її більша неприємність вимагала-б з даного становища якоїсь вартостної надачи якоїсь премії.“

Там же я вказав, що „доки капітал має приносити зиски необмежені і після цілковитого звороту его вартости і доки безпечність в життєвій боротьбі мусить переважно опиратись на володінне капіталом“, то потреба такої премії зводиться до зовсім до незначних розмірів.

Але при гіпотезі, яку тут вводимо себ то при гіпотезі, що капітал перестає приносити зиски капіталісту від того часу, коли сума отриманих зисків буде рівна вартости капіталу, безпримінно потреба і значінне згаданої премії виступає на перший план.

Відповідний її розмір трудно виразити, але загальна її підстава виявляється в інших конкретних проявах економічного життя; підстава — се вища — *caeteris paribus* — нагорода більше неприємної праці. Підстава ся, як відомо, принята в економіці, як вимірюють одиниці працю.

Таким побитом при даній гіпотезі відносини між капіталісткою і тими, що користують з даного капіталу безпосередньо виразили-б ся так: в часі, який обіймає економічне вбачання суспільности, капіталіста отримує частинами зворот вартости свого капіталу плюс премію за такий частковий, розкладений зворот его, а капітал застається на долі в продукції і застається в руках тих, що его вартість плюс зазначану премію оплатили.

В дійсности такий уклад речі не має в собі нічого несподіваного, нічого такого, чого-б основи не найшло ся в сучасному вже стані економічного життя.

Зиски, що оплачують ся капіталови, є в дійсности плата капіталістови за его фактичне відречення від безпосереднього вживання капіталу. Капітал, лежачи нерухомо в продукції (а за те оплачують ся ему зиски), існує для капіталісти тільки як джерело зисків, а не як безпосередня вартість, з якої він користує; задержаний в продукції довший час, він заходить за горизонт, що обіймає економічне вбачання себ то зі становища психічних стимулів все одно, що не існує для капіталісти сам в собі.

Плата за відречення від безпосереднього вживання капіталу, що зміщує в собі не сам тільки зворот его вартости, але і наддаткову премію, припадає неминує капіталісту на підставі аналізованих вище психічних моторів, як індемнізація за більше неприємну форму отримування користи з висилків своєї праці, але ся більша неприємність не єсть знов величинь немірима, не єсть така, котра-б не могла рівняти ся ніяк з іншими тяготами і неприємностями різних спеціальностей продукції, не єсть така, котру-б безпримінно треба було оплачувати до кінця віку. На останку повна сплата стовпа побільшаними процентами практикується і тепер в позичках амортизаційних і хоч відносини лічби складають

ся тут інакше, ані-ж складались би в нашої гіпотезі, проте-ж зазначити тут треба вироблену готову вже форму, в яку може вилляться істота відносин, про які тут мова.

Не вводячи зовсім нового що до істоти і форми, склад речі, про який тут говоримо, з'являв-ся-б, як континуація існуючого, як логічний вихід з суперечности, на яку мусять звернути увагу при побільшанню солідарности інтересів, суперечности, присутної функціонуванню капіталу, що можна-б так виразити: неможлива рівновага інтересів без зисків капіталу, неможлива ніяка стопа его зисків континуальних, що не нівелила-б з часом тої рівноваги.

Одним словом — психічні мотори, присутні сучасному економічному життю вистачали-б для того, щоб розвив ся зазначений тут склад речі що до зисків капіталу, але суперечить сему безіменність продукту загалом.

Так само психічні мотори економічної діяльності, присутні сучасній суспільности вистачали-б, для того, щоб піддержати продукційну чинність на найліпших з взятих під культуру землях при ціні зерна, вимірній кількістю і якістю праці потрібної на сих землях, але суперечить сему безіменність продукту. Користуючи з сеї безіменности, ізольованість індивідуалістичного стимулу чинить те, що суспільности достаєть ся, як відомо, всяке зерно, чи то з найліпших, чи з середніх земель в такій ціні, якої вимагає продукція его на найгірших тільки землях.

Теж саме і тут. Присутні сучасній суспільности стимули економічної діяльності вистачали-б для того, щоб продовжалась вирібка капіталів при зазначеній в даній гіпотезі височині і в часі тривання зисків, але безіменність продуктів суперечить сему. Користуючи з сеї безіменности, ізольований індивідуалістичний стимул викликає обложення капіталу зисками без всякої часової границі. І такий склад речі мусять тривати доти, доки побільшання солідарности інтересів не виробить орґану суспільного життя, який би зиски капіталу задержав в границях зовсім відповідних тим психічним моторам, на які опираєть ся вирібка капіталів. Не має тут діло входити в практичні подробиці можливого в будучині складу речей. Вводячи в мою формулу зисків капіталу стимул індивідуалістичний, я не міг не вважати на загальний напрям модифікацій в сфері его прикладування і не додати до моєї формули вважанням на динамічний елемент чинників, які в неї введені. Додам тут тільки, що орґан, про який знята річ, не потребує зовсім ас орбувати в себе самостійну економічну чинність індивідуів; для вдоволення зазначеного вимагання суспільної солідарности — вистачає, щоб він був головним посередником між тими, що складають капітал і тими, що користують з него. Забезпе-

чаючи одним зворот капіталу з премією в протязі певного часу і отримуючи відповідні вартости від других — даний суспільний орган не потребує отримувати після закінчення даної операції абсолютних зисків. Я зараз виясню, з якої речі я додаю тут слово абсолютні. Так само як неможлива річ, щоб на одному торгу корець пшениці продавали дорожше або дешевше, залежно від того, чи його випродуковано на ліпшій, чи на гіршій землі, так само не можна собі представити, щоб капіталови одного складу і вартости заглядали, так кажучи, в зуби і щоб інакше для відрубних індивідуів функціонував в продукції капітал, зібраний давніше, ані-ж капітал, зібраний пізніше. При такій різноті виробляла ся-б остаточно фактична привілеія для одних і більший тягар для других. Існуючий в нашій гіпотезі орган зсолідаризованих інтересів, розпоряджучись капіталом, мусів би вживання його обкладати зисками такими, якими-б треба обкладати вживання капіталу ще неоплаченого, та тільки-б була та різнота, що зиски, які-б приносив капітал вже оплачений, звертались би не на надмірну користь відрубних індивідуів, а на користь всієї суспільности.

Завважу на останку, що я з заміром вказав на даний орган суспільних інтересів, як на головного посередника між тими, що виробляють і тими, що вживають капіталу. Можуть завсіди існувати, і починатись мало звірані підприємства, в яких орган суспільних інтересів не мати не відваги підіймати ся того і там буде місце для ізольованої більшої відвічальности і можливих більших втрат і зисків. Само по собі, що й тут у відносинах капіталісти і робітників зазначений суспільний орган мав би поважний посередній вплив.

На останку не треба вже мабуть додавати, що не здаєть ся мені, щоб діла перейшли в даний склад відразу, що еволюція в даному напрямі мусить іти спривола, що суспільний орган, про який річ, не може зразу обняти цілком відносних інтересів, а мусить повагом вироблятись і що до своєї мети, і що до сфери практичного прикладування.

На питання про те: чи таке зрівноваження, яке я старав ся вказати в загальних рисах, діло тільки теоретичної спекуляції, чи діло, до якого прямує історичний розвиток суспільности, не можна апіорно відвітувати, і знов тут треба звернути ся до індукційної студії. Як що вона нам вкаже на збільшування солідарности індивідуальних інтересів і на вирібку реальних органів такої солідарности поруч з триванням енергії індивідуального стимулу, то можна думати, що загальний розвиток суспільности прямує до такого ширшого зрівноваження інтересів в зазначаному вище напрямі в тій або іншій формі; як що ні, то треба-б

визнати, що поки-що не видно даних, щоб вказували на можливість того ширшого зрівноваження.

Зазначивши ще й сей пункт для спостерегань появ дійсного життя, до яких перегляду перейду в другій частині своєї праці — закінчу теперішній вивід теорії зисків капіталу приложенням його до теорії вартости.

У викладі тої теорії я сказав попереду вже, що неоднакова єсть розмірна участь капіталу в різних вітках продукції. При істнуванні зисків капіталу треба спеціально приложити до сего факту загальну формулу, що міряє вартість продуктів безпосереднім вкладом праці в їх вирібку.

Отже доки капітал не отримав звороту своєї вартости в формі зисків — працю вложену на його виріб треба вважати як посередній вклад праці в виріб тих продуктів, яким прислуговує даний капітал. Виріб продукту в таких обставинах, за якими треба на ново складати і капітал змінний, що дає можливість брати ся до даної продукції, буде найважчий з існуючих способів виробу сего даного продукту (лекший в загальній економії тоді, як вже існує готовий, оплачений зисками капітал).

На ринку одначе і при теперішньому складі речі і при гіпотезі більшого зсолідаризовання індивідуальних інтересів, вартість продукту (як вже казано) в'являєть ся обкладена зисками така, як коли-б на його виріб треба було складати на ново і даний капітал змінний.

Як що так, то відносно формулу вартости можна так визначити: продукти, оперті в своєму виробі на участі капіталу, міняють ся між собою після кількості і якості праці потрібної на їх виріб при найтруднійших існуючих умовах продукції, на скільки сї умови залежать від участі капіталу в продукції.

Годить ся тут може висловити те, що остаточно часто повторюєть ся про інші економічні формули і що виходить із попередних розглядань: формула зисків капіталу, а за нею прикладування її до формули вартости, як і всі загалом економічні формули, виражає собою не стільки докладний образ появ дійстности, скільки точку, до якої сї появи гравітують. У відносинах до інших формул економіки часто се повторюють, тут треба се повторити з особливим натиском, бо вже й незалежно від більшої детальної обсервації видно заздалегідь значну силу перепон, котрі відхиляють дійсне життя від даної точки. Але-ж про се ширше буде мова тоді, коли розглядувати мемо появи дійстности.

Як що поставимо тепер собі безпосередно питання, яке посередно обговорювалось у всему виводі нашої формули, а достеменно питання про

робочу платню, то, здасться мені, досить буде згадати попередній виклад, щоб знайти і жадану відповідь.

Зискки капіталу в'являлися нам там як та частина вартости продукту, що йде на користь капіталісти; самі відносини капіталісти і наймита-робітника ми розглядували як акт заміни продуктів готових в останній їх вжитковій формі на продукти будучі, вироблювані робітником в часі споживання тих готових продуктів. Формула зисків, що припадають в сему акті заміни на користь капіталісти, в'являлась нам як спеціальне прикладування формули зисків, котрі припадають на користь розмірно більшого капіталу при заміні продуктів, вироблюваних самостійними продуцентами.

Постановивши так питання, відповідь на його сама собою складається, а достеменне і міра заробітної плати єсть вартість її продукту minus та його частина, що йде на користь капіталісти в формі зисків капіталу.

Таке обмежування височини заробітної плати не суперечить формально відносній формулі Рікарда, а за ним Маркса; неоднаковість лежить тільки в тому, що вони приймають в даному порівнянню робочу плату, за відому величину й відкидаючи її від вартости продукту, виводять височину зисків капіталу, я-ж намагався вивести формулу зисків капіталу і обмежовую височину робочої плати, відкидаючи від вартости продукту зискки капіталу.

Перемінив я становище в студії над даним питанням через те, що дані, на основі яких вони приймали робочу плату за відому величину, здавалися мені недостаточними і суперечними з дійсністю, що не здається мені, щоб в існуючих речевих і психічних чинниках економічного життя, було доволі даних, які-б давали змогу вивести вдовольную об'єктивну формулу височини робочої плати на тій дорозі, на якій вони її шукали. З другого-ж боку мені здавалося, що в відносних появах: в речевій вартості капіталу і психічних стимулах присутних економічному життю єсть матеріал, що дає можливість вивести об'єктивну формулу зисків капіталу, придатну для виробуміння їх коливань, що до місця і часу і які-б обіймали собою появи не тільки виключно капіталістично-наймицького господарства, але і всякі інші форми господарських відносин, де капітал приймає участь.

Мисли ці висловлені будуть виразніше, як що здебільшого вкажу на звязок викладаної тут теорії зисків капіталу з іншими, ближчими до неї, на спільні їх підстави і відзнаки, а також і на те: через що ці інші теорії мене не вдовольняють.

Говорючи се, маю на увазі теорію Рікарда і дальший її розвиток у Маркса.

Рікардо ясно і твердо вимовив, що високість робочої плати і зиски капіталу стоять у відворотних відносинах; що ціна продукту (незалежно від тої її частини, що йде на земельну ренту) складається тільки з робочої плати і зисків капіталу. Ціна — не що інше, як вартість виражена в грошовім еквіваленті, вартість же залежить від суми праці, яка вкладена в продукт. Отже покладаючи для якогось часу незмінну вартість грошей і стагнуючу техніку продукційну — мати мемо в сему часі і нерухому ціну продукту. Як що та ціна розкладається на дві вище зазначені частини (робоча плата і зиски капіталу), то само по собі, чим вища робоча плата, тим нижчі зиски і на виворот.

Така постанова питання вказує на обоюсторонні відносини інтересів капіталу і праці; вказує на те, що Рікардо бачить джерело зисків в тій частині капіталу, яку Маркс називає змінним капіталом, але ще сама в собі не вказує регулятора даних антагоністичних відносин.

Регулятора сего зазначає одначе Рікардо, встановлюючи теорію обочої плати. Минаючи часові торгові коливання, єсть, каже він, пункт, до якого прямує високість робочої плати і пункт той називає він натуральною робочою платою. „Праця — каже він — як і всякі інші речі, що продають ся і купують ся, і яких лічба може бути збільшена або зменшена, має ціну натуральну і торгову. Натуральна ціна праці буде та, яка безпремінно потрібна для того, щоб дати робітникам засіб існування і продовжування свого роду так без єго збільшення, як і без зменшення“. Більше сильний зріст робочої людности тоді, як що торгова ціна підіймається вище даної рівені, а за сим зростом подачі праці упадок торгової її ціни і на виворот — зменшення робочої людности (чи то через менше розмножування, чи через більшу смертність) при упадку торгової ціни праці нижче даної рівені — робить, з погляду Рікарда, дану „натуральну“ високість робочої плати пунктом, до якого раз-у-раз тягнуть появи дійстности серед своїх часових коливань.

Приймаючи теж капітал змінний за джерело зисків, Маркс бере в основу своєї формули регулятора заробітків, повисшу мисль Рікарда, але розвиваючи її, дає їй в своїй стилізації більше широку підставу, підводячи дану формулу під загальну формулу вартости.

З погляду Маркса вартість праці, як і кожного іншого товару, залежить від суми праці, яка потрібна на продукцію і репродукцію даного специфічного товару. Існування сего товару залежить від існування індивідуума і роду, а значить: скільки праці, потрібна на випродукування робочої сили (Arbeitskraft) обмежується скількістю праці потрібної на випродукування засобів утримання індивідуума, що працює. „Сума засобів утримання одиниці, що працює, повинна вистачати

для того, щоб удержати її, як таку, в нормальнім життєвім стані (in seinem normalen Lebenszustande)“.

З того розсліду вже видати, що в сій тут теорії зисків капіталу я приймаю ту підставну думку приведених теорій, що джерело зисків капіталу лежить у капіталі змінному. За допомогою сеї-ж підставної думки я намагався вивести згідно з нею і те: через що капітал материяловий приносить зиски в приватних господарствах. Мені здається, що в сему я зробив не що інше, як консеквентне приложення думки, яку загальнійше, виразив Рікардо, а Маркс докладнійше. Зустрічається вона на останку менше оброблена у Сміта, виражається не раз у Дж. Ст. Міллі і по інших, а найбільше-ж у англійських економістів.

Приймаючи його думку, я приймаю й ту її консеквенцію, що високість заробітків і високість зисків капіталу стоять у відворотних відносинах, що формула зисків капіталу повинна включати в собі основи поділу вартости продукту між капіталом і працею, але такий регулятор цих відносин, який нам дають Рікардо і Маркс, не видержує, здається мені, критики.

Сума засобів утримання, яка потрібна для існування робітника і продовження його роду, натуральна робоча плата, як каже Рікардо; сума праці, що вкладена в продукти, і яка потрібна для удержування робітника в його нормальнім життєвім стані, „in seinem normalen Lebenszustande“, як каже Маркс — має бути регулятором робочої плати, а значить — з погляду прийнятої теорії — регулятором зисків капіталу.

Яка-ж се сума продуктів? Який се „normaler Lebenszustand?“ Чи се яка біологічна норма? — Ні: досить позирнути до опису дійсних відносин у Маркса-ж, щоб переконатись, що не її він мав на прикметі. Чи се яка історично вироблена стала норма існування класу робочих? — і знов ні: і Рікардо і Маркс знають і кажуть те, що в різних часах робітники бувають гірше або краще оплачувані і буває так, що зріст сеї або упадок їх добробуту триває довший час, ані-ж часове коливання торгової плати. Триває він через кілька поколінь, а значить зріст людности і надача праці не завжди функціонують в напрямі, який їм зазначає Рікардо. Твердо держачись його викладу, не можна загалом виробити факту, який і він признає, факту зросту або упадку добробуту робітників, який би тривав кілька поколінь.

Маркс виразно каже; „Розмір так званих потрібних засобів утримання, як і спосіб задоволення потреб, се продукт історії і залежить переважно від загальної культури даного краю, між іншим теж пер-

важно від того: в яких умовах і з якими звичками і вимогами життєвими зросла класа вільних робітників. — Для даного одначе краю і часу середній розмір потрібних засобів утримання єсть даний“. Звідки даний? Даний в залежності від загальних умов існування і навичок, серед яких зросла класа вільних робітників, каже Маркс. А ці умови існування і навичок робітничої класи від чого залежать? В кожному разі велику тут мають вагу і відносини фактичні обоюдної задачі капіталу і праці; сему, мабуть, ніхто, а насамперед Маркс, не запечив би.

Виходить так: як питаємо, від чого залежить розмірна подача праці при даній вартості капіталу, нам відповідають: від норми життєвих навичок робітників. Як що питаємо: від чого залежить норма цих навичок, нам відповідають: від задачі капіталу при даній людності. Як що питаємо: що регулює задачу капіталу, нам відказують: норма навичок робітників.

Але як що сума потрібних засобів утримання єсть розуміння релятивне, то не єсть вона стала біологічна, ані історично вироблена норма існування класу робочих. Для даного краю і часу се факт, але не регулятор фактів. Факт сей складається під впливом загального суспільного розвитку і між чинниками того розвитку обоюдна задача капіталу і праці безперечно велику має вагу. Виходить так, що сума засобів утримання робітника, що мала служити регулятором обоюдної задачі капіталу і праці, єсть в переважній мірі результат тих самих відносин, які вона мала регулювати. Те, що мало дефініюватись, дефініюється тим, що мало дефініюватись.

Ось через що, не вважаючи в даному регуляторові ані фактичної сталості, ані теоретичної придатності — я мусів його відкинути і шукати регулятора відносин появ де інде.

Сума праці потрібна на виріб якого товару, при даному стані техніки, величина обмежена і об'єктивна а до того обмежується вона поза сферою заміни продуктів, де се вартість конкретно виражається; — ось через що критерій сей зовсім придатний в формулі вартості продуктів. Нічого такого обмеженого і об'єктивного не має в собі регулятор, прийнятий Марксом в даному питанні, дарма, що приложено до него стилізацію формули вартості, а до того сей яко би регулятор виробляється як результат саме в фокусі тих появ, які наче-б то має регулювати.

Признаючи і те, що Рікардо і Маркс були праві в тому, що шукали регулятора дотичних відносин в приложенню теорії вартості —

я думаю одначе, що вони помилялись в способі приложення сеї правдивої мисли.

Мені теж здаєть ся, що регулятора відносин капіталу і праці треба шукати в теорії праці, як підставі вартости, але мені здаєть ся, що речевий, технічно даний об'єкт сего розглядання — се сума праці, потрібна на вироблення капіталу змінного, его вартість, залежна від технічно даних умов часового тривання продукції того товару, для виробу якого він служить і що в приложенню загальних психічних стимулів економічного життя до того материяльного, даного загальними побутовими обставинами, об'єкту — треба шукати відповідно поставлене питання.

Звернути в сей бік шукання відповіді на питання про відносини капіталу і праці тим доконечнійше, що ініціатива в продукції, а посередно і в даних відносинах, лежить на стороні капіталу, раз єсть дана неможливість сучасної продукції без запасу продуктів пройшлої.

Далі присутність капіталу, як доконечної умови можливости дальшої продукції, не єсть виключно властивість тільки того господарського устрою, що називають капіталістичним; вона в'являєть ся і при самостійній продукції, яка і в сучасних суспільностях обіймає широкий кружок економічної діяльности, як дрібні сільські господарства і ремесла. Так як величина потрібного капіталу в'являєть ся і тут не однаковою, то питання про зиски капіталу спливає і тут на поверх економічного життя. Вдоволяюча відповідь, яка-б задовольнила питання про функціонування якого чинника, повинна огорнути всякі можливі его прояви, а сего не може зробити в даному разі формула, заснована виключно на появах капіталістичного господарства. На останку — сталий регулятор взаємодійства чинників не може опиратись виключно на діяльності одного з них; він мусить опиратись на яку небудь ширшу підставу, що стоїть поза сферою самої боротьби тих чинників, як напр. у відносинах заміни готових продуктів вартість, вимірена скількістю праці потрібної на їх виробку, а не сам попит і надача. В даному разі, як материял, в обрібці якого треба шукати такого регулятора дотичних відносин, в'являєть ся сума праці, вкладаєна в виробку капіталу (его вартість) і ті психічні чинники економічного життя, які викликають діяльність сеї праці.

В попередніх розгляданнях я намагавсь вивести формулу обонільних відносин капіталу і праці на сій підставі; в другій частині сеї студії я зважу ся зібрати і проаналізувати фактичний материял, потрібний для розсвітчення даного питання. Поки що на підставі найзагальнійших даних обсервацій я важив ся установити головні риси відносної формули (як що се гріх, то гріх сей лежить на всіх формулах, принятих в економіці) і таким способом установити потрібні обсерваційні пункти для аналізу появ дійстности.

На скільки вміло використовував я матеріял, до якого звернув ся, трудно мені самому судити; здається одначе мені, що незалежно від більше або менше умілого виконання сеї роботи, треба прийняти, що в сему, а не іншому напрямі в аналізі того матеріялу, який я тут поставив на передній план — треба шукати відповіді на дану проблему.

Щоб закінчити сей відділ попередних теоретичних розслідів, подивимо ся, яке репартиційне значіння має дотичний зріст вартости капіталу матеріялового.

З сим зростом злучені значно компліковані появи, отже для ліпшого зрозуміння істоти речі стараймо ся яко мога відділити головні, доконечні появи від можливих, але недоконечних комплікацій і більше часткових симптомів. Зрозумівши істоту речі в головних її проявах, легше вже вяснити і більше компліковані появи.

Отже з такої речі перше подивимось на репродукційне значіння зросту капіталу матеріяльного з становища загальних інтересів капіталу і праці, незалежно від того часткового значіння, яке має сей зріст для робітників даної спеціальної вітки.

Далі — задля сеї-ж мети будемо допускати, що при такій або іншій абсолютній лічбі людности, процент людности, який приймає участь в продукції, зостається без зміни, а також здатність до праці, інтензивність і метоводність її.

На останку в розслідах наших будемо покладати, що психічний стимул капіталізованя — *caeteris paribus* — зостається без зміни за весь час пробігу появ, які студіюємо. Се допустивши для більшої простоти і ясности студії, розсліджувати мемо репартиційне значіння зросту вартости капіталу матеріялового в часі, коли він зростає, далі репартиційний вплив его тоді, як вже зріст той наступив і се з становища виробу вартости і з становища виробу вжиточности. Почнемо з студії над зростом вартости капіталу матеріялового однооборотного, далі перейдемо до такої-ж студії над капіталом многооборотним.

Вартість загалом єсть результат праці; сума праці якої небудь суспільности в протязі даного часу залежить від лічби її людности, допускаючи, як ми тут робимо, що та людність в однакових процентних відносинах бере чинну участь в продукційній праці. Отже через те при студіюванню питання, яке маємо на прикметі, треба доконечне звернути увагу на те: чи лічба людности підчас розглядання даних появ однакова раз враз, чи вона зростає, чи упадає.

При однаковій лічбі людности появи, звязані з зростом вартости однооборотного капіталу матеріялового, виступають найбільше ізольовано

і через те відносну студию почнемо при гіпотезі однакової лічби людності.

Зріст вартости однооборотного капіталу материялового може виходити або з зросту суми праці, яка безпосередньо звернена на него, або й через передачу на него часті вартости збільшеного многооборотного капіталу материялового. Зріст вартости однооборотного капіталу материялового, що виходить з сего останнього джерела, єсть одна з появ, звязаних з функціонуванням многооборотного капіталу материялового і через те про неї буде мова при студії над репартиційним значінням зросту многооборотного капіталу материялового. Тут обмежаємось тільки появами, звязаними з зростом вартости однооборотного капіталу материялового на стільки, на скільки вони виходять з зросту суми праці, яка звернена на его виріб безпосередно.

Вартість продукту загалом залежить від суми суспільно-потрібної праці, що звернена на его виріб. Як що так, то при даній лічбі людности і даній участі її в продукції, сума вартостей, які вона вирабляє в даному часі, также дана. При однаковій лічбі людности за два рази довший час виробить вона два рази більше вартостей. Капітал материяловий загалом єсть не що інше, як продукти, які вирабляють ся в даній суспільности, в певній, але не останній фазі свого розвитку. Продукти тільки в той момент перестають бути капіталом материяловим, коли отримують свою остатню вжиткову форму, до того моменту — вони капітал материяловий, в часті однооборотний, в часті многооборотний.

Про появи, звязані з зростом вартости многооборотного капіталу материялового, в сім місці нема мови; отже допускаємо, що вартість ся та-ж сама, зросла тільки вартість однооборотного капіталу материялового, а за ним і продуктів в останній їх вжитковій формі, в простій залежности від того зросту. Як же вона могла зрости, коли лічба людности та-ж сама?

Зросла вона, бо більше вложено в неї праці, а коли людність та-ж сама, то се може статись не інакше, як через продовження часу тривання продукції від її початку до моменту надання продуктови останньої его вжиткової форми. З становища виробу вартости дане збільшення вартости однооборотного капіталу материялового рівнозначне (коли людність однакова) з продовженням часу технічно-потрібного для виробу продуктів в останній їх вжитковій формі. В протязі усього того часу, що відділяє початок продукції від моменту виробу продукту в останній его вжитковій формі — продуценти можуть споживати тільки капітал змінний, що існує вже в останній вжитковій формі.

Ясно, що при даній величині капіталу змінного, чим довше тягнеться сей час, тим менше капіталу змінного упадає на кожную відрубну часову одиницю, а вважаючи на те, що ми приймаємо тут ту-ж саму лічбу людности, то і на кожную одиницю праці в обмежаному часі.

Інакше казавши, досі видно, що зріст вартости однооборотного капіталу материялового — *ceteris paribus* — тягне за собою зменшення споживання продуцентів, чи заробітків робітників до часу, доки капітал материяловий не перейде в форму останнього продукту і збільшення в тому-ж часі зисків капіталу на таку саму суму, на яку зменшились заробітки. Се тільки дві сторони одної появи.

Роздивимось тепер, як складуться відносні появи пізнійше се-б то тоді, як збільшена вартість однооборотного капіталу материялового перейде вже в збільшену вартість продуктів в останній їх вжитковій формі.

Роздивляти мемо се перше з становища вартости, задержуючи всі попередні умови і студії, прийняті задля її ізоляції, далі з становища вжиточности.

Збільшена вартість однооборотного капіталу материялового веде за собою збільшену вартість продукту одного обороту продукційного; се так тісно лучить ся одно з другим, що тільки математична, так мовлячи, лінія відділяє одну вартість від другої. Таким побитом оден закінчений оборот промисловий дає в результаті більшу вартість продукту в останній его вжитковій формі і достеменно на стільки більшу, на скільки збільшилась вартість однооборотного капіталу материялового. Продукт в останній его вжитковій формі єсть той материял, з якого добуваєть ся змінний капітал; отже стає перед нами питання: чи ся збільшена вартість продуктів в останній їх формі веде за собою зріст вартости змінного капіталу і як що так, то в якій мірі.

Ми прийняли при аналізі даних появ, що психічний стимул капіталізації остаєть ся без зміни за весь час тривання пробігу розгляда-них появ і прийняти се доконечне треба, бажаючи аналізувати дану появу саму в собі. Отже виходить так, що в руках капіталістів єсть більша сума вартостей; часть їх вони звертають на змінний капітал, — чи звернуть вони на него стільки, скільки звертали до сего часу, чи більше. Змінний капітал має для них вагу готового продукту, який вони міняють на продукт, що буде потенціонально зложений в робітничій здатности до праці.

При новому складі обставин продукції, се-б то відколи вона перейшла до техніки, яка вкладає більше праці в обрібку однооборотного капіталу материялового, оден оборот промисловий (при однаковій лічбі людности) триває довше. Сума вартостей, яку вироблять робітники за сей

довший час тривання обороту промислового, буде більша достеменно у відносинах продовження сего часу. Коли-б в сей новий оборот продукції було вложено стільки змінного капіталу, скільки его перше вкладано, то, в заміну за вартість однакової величини, капітал отримав би більшу вартість, ані-ж попереду, а значить збільшились би его зиски. Але-ж ми відаємо, що в даному разі психічний стимул капіталізації остаєть ся без зміни і зиски прежньої височини (такі, які приносять змінний капітал перед даною зміною техніки) вдовольняли інтереси капіталу. Як що так, то на капітал змінний буде відкладено більше вартостей, ані-ж відкладано перед даною технічною зміною і достеменно стільки, щоб зиски капіталу довести до прежньої височини. Се вийде тоді, як що давня вартість капіталу змінного буде збільшена в таких же відносинах, в яких збільшуєть ся тепер вартість останніх продуктів одного обороту. Така сама часть сих продуктів відділить ся на змінний капітал, як і попереду, а вважаючи, що вартість сих продуктів збільшилась тепер, то в таких-же відносинах збільшить ся і змінний капітал. Таким побитом ми бачимо, що в новому складі речі збільшуєть ся і материял, з якого добуваєть ся змінний капітал і єсть достаточні причини збільшити его.

На перший погляд може здавати ся, що такий зріст абсолютної вартости капіталу змінного і зрівноважує ті негати́вні наслідки для інтересів праці, які мав зріст вартости однооборотного капіталу материялового в першій стадії розвитку даної появи. Так одначе не єсть. Збільшив ся капітал змінний в таких самих відносинах, в яких протяг ся час тривання одного продукційного обороту; робітники користують з збільшеного змінного капіталу, але за те мусять ним вдовольнитись довший час і достеменно довший у відносинах зросту сего капіталу; на оплату одиниці праці припадає така сама вартість, як і перше, перед початком розвитку появи, яку ми розсільдили.

Таким побитом зріст вартости однооборотного капіталу материялового, при незмінній лічбі людности, веде за собою обниження заробітків підчас першого виробу сеї збільшеної вартости; в дальшій розвитку появ заробітки вертають ся до прежньої височини, але негати́вні впливи, які мала дана поява в першій стадії свого розвитку, ніколи не зрівноважать ся. Се виключно з становища вартости.

З становища вжиточности можуть сі діла складати ся інакше. Новий надда́ток праці, вложений в дану продукцію може робити новий продукт далеко догіднішим, далеко користнійшим в споживанню і то в відносинах більших, ані-ж відносини скількості праці в попередньому і новому складі продукції. Може бути і таке, що сей надда́ток праці, не змінючи при-

датности продукту що до споживання, веде за собою виріб збільшеної лічби об'єктів споживання у відносинах більших, ані-ж відносини скількості праці при прежнему і новому складі продукції. Зріст вартости буде тоді тільки у відносинах зросту скількості праці, але скількість об'єктів споживання (меншої вартости, але однакової вжиточности) збільшиться більше, ані-ж в сих відносинах. Отже з становища виробу вжиточности, і тільки з сего становища може існувати зрівноваження негативних наслідків, які тягне за собою для робітників зріст вартости однооборотного капіталу материялового. Може існувати і часто існує, може переважувати негативні наслідки, може їх неповно компензувати, може і зовсім не існувати.

Більший вклад праці в обрібку продуктів може мати і має часто на прикметі збиткову фінезю об'єктів споживання, зовсім недоступних для робітників. Можлива компенсація для інтересів робітничих залежить тут наперед всего від того: чи даний зріст вжиточности відноситься до об'єктів споживання робітничого (як що ні — ніяка компенсація не може вийти для них з сего джерела), далі від того: в якій мірі зростає вжиточність продуктів під впливом даної додаткової праці.

Досі ми розсліджували появу при гіпотезі одностійної лічби людности і тільки при такій гіпотезі присутні її властивости виступають відразу з усею релієфністю. Роздивимо одначе для більшої певности дану появу і при гіпотезі тих комплікацій, які в неї вносять зріст або упадок лічби людности. Істота появи і в сих випадках не переміниться, як заздалегідь вже видно — гляньмо одначе на се ближче.

Почнім з роздивлювання появи при зростанню лічби людности, задержуючи інші умови ізоляції появи. Допускаючи, що лічба людности зростає підчас пробігу студійованої появи, треба допустити, що зростає вона з такою-ж силою, з якою зростала перед тим. Така гіпотеза дасть нам можливість легше виділити істоту роздивлюваної появи. Пам'ятаймо, що не детальний перегляд всіх можливих комплікацій маємо тут на прикметі, а встановлення тих загальних підстав, за допомогою яких можемо впрозорювати компліковані появи дійстности.

Час тривання продукційного обороту обмежується однаково як при зростанню так і тоді, коли людність та ж сама, технікою продукційною, та тільки буде тут та відміна, що при постійній людности і при однаковій техніці продукційний вартостний результат кожного обороту продукційного буде рівний; при тривалім зростанню людности кожен наступаючий оборот продукційний дасть вартостний результат більший, ані-ж результат попереднього обороту і достеменно більший у відносинах зростання людности. Я вже, здається, доволі говорив про зв'язок лічби

людности з виробом вартости в протязі якого небудь даного часу, щоб не треба було обясняти ще й тут попередню асерцію. В зазначеному складі речі і вартість однооборотного капіталу материялового буде збільшуватись в таких же відносинах і то при одностійній техніці продукційній при однаковому напрямі продукції. Такий зріст вартости однооборотного капіталу материялового, зріст у відносинах до зросту людности єсть результат тільки сего зросту, а не зміни в техніці або в напрямі продукції і не підпадає тут під наше теперішнє розсліджування, що має на прикметі тільки зріст, який виходить з сих останніх джерел. Отже розглядати нам тут треба такий випадок, коли вартість однооборотного капіталу материялового під впливом змін в техніці або в напрямі продукції зростає більше, ані-ж у відносинах зросту людности. Але-ж такий новий зворот в продукції викличе і при зростанню людности, так як і при одностійности довшого тривання обороту промислового, а значить і ті появи, які ми помічали при гіпотезі одностійної людности в часі першої стадії пробігу розгляданої появи се-б то в часі, коли виробляється вперше збільшана вартість однооборотного капіталу материялового.

Не змінить ся істота репартиційних впливів даної появи і після того, як закінчить ся даний перший оборот продукційний. При істнуванню тривалого зросту людности пункт рівноваги зисків капіталу встановлюється, вважаючись і з впливом сеї появи; отже і тут довше тривання обороту продукційного, під впливом нового укладу продукції, викличе зріст капіталу змінного у відносинах до зросту часу тривання продукційного обороту і появи з становища вартости складуть ся тут так само як і при попередній гіпотезі одностійности лічби людности.

Що до пробігу появ з становища вжиточности, то, видима річ, годить ся тут переказати те саме, що вже сказано попереду.

Не трудно приложити се розумованне до пробігу розгляданої появи і при гіпотезі зменшення лічби людности; отже зважу ся в коротких тільки словах зазначити ті пункти, в яких та сама метода розумовання звертається на змінені обставини.

При тривалому в даному часі упадку лічби людности кожен наступаючий промисловий оборот дає в результаті — *caeteris paribus* — менший вартостний результат і то у відносинах до упадання лічби людности. Отже для того, щоб істнувала поява, що тут розглядаємо, не потрібно доконче, щоб вартість однооборотного капіталу материялового зросла абсолютно; вистачає, щоб вона зменшилась тільки в слабих відносинах, ані-ж зменшення лічби людности. Така вже поява викличе продовження часу тривання обороту продукційного з усіми наслідками, які виявились в попередніх розслідах. Як ще додамо до того, що і пункт

рівноваги зисків капіталу при тривалому в даному часі упадку лічби людности обмежується, приймаючи в рахубу і сю появу, то мати мєм всі підставні дані розумовання, яке нас доконечне проведе до таких самих висновків про репартиційний вплив зросту вартости однооборотного капіталу материялового, до яких ми прийшли і при гіпотезі одностійности, і при гіпотезі зросту лічби людности.

Переїдїм тепер до розсвїдлу репартиційних впливів зросту вартости многооборотного капіталу материялового.

Вартість многооборотного капіталу материялового може збільшуватись або коштом вартости однооборотного капіталу материялового або безпосередно.

В першїм разі якась частина праці, котра попередю служила до виробу однооборотного капіталу материялового; загальна сума капіталу материялового зостається без зміни; змінить ся тільки склад его: вартість однооборотного буде на стільки менша, на скільки збільшиться вартість многооборотного. При такому переході вартости капіталу материялового з одної форми на другу — репартиційне его значіння зводить ся до різности репартиційних впливів зросту одної або другої форми капіталу материялового. Через те репартиційні впливи зросту вартости многооборотного капіталу материялового коштом вартости однооборотного догіднійше розглядати після того, як роздивимось по впливах безпосереднього зросту многооборотного капіталу материялового себ то тоді, як зріст сей виходить з наддачі праці на виріб многооборотного капіталу материялового, при чому сума праці, зверненої на виріб однооборотного капіталу материялового зостається без зміни.

І тут появи розглядати мєм перше з становища вартости, далі з становища вжиточности.

Задержуючи інші, умови ізоляції даної появи, які вже приняті, будемо тут, як і попередю, розглядати впливи даного зросту наперед при гіпотезі одностійної лічби людности. В сему теж роздивлюванню, як і в попередньому, будемо поосібно роздивлювати дану яву в двох стадіях її пробігу: перше в стадії першого виробу збільшеної вартости многооборотного капіталу материялового, опісля — в стадії дальшої продукції, опертої на істнованню сего збільшеного многооборотного капіталу материялового.

Більша вартість многооборотного капіталу материялового не може бути результатом чого іншого, як більшого вкладу праці в виріб его; при одностійности лічби людности і одностійности вартости однооборотного капіталу материялового більшого вкладу праці в виріб многооборотного капіталу материялового не можна отримати інакше, як через

протяг часу тривання виробу сего капіталу. Але-ж і після закінчення сего виробу не входить він ще ніякою частиною в склад вартости продуктів в останній їх вжитковій формі себ то в склад того материялу, з якого добувається капітал змінний. Перша часткова передача частини сеї вартости випаде після закінчення першого обороту промислового, в якому сей капітал приймає участь. Отже до тої хвилини оден оборот промисловий протяг ся на стільки, на скільки протяг ся час виробу збільшеної вартости многооборотного капіталу материялового; в сій тільки хвилі відкривається те джерело, звідки можна добувати капітал змінний себ то прибувають продукти в останній їх вжитковій формі. До того часу продуценти можуть користувати тільки в існуючого вже капіталу змінного. Час сей під впливом зросту вартости многооборотного капіталу материялового протяг ся в простих відносинах сего зросту, отже і на всяку одиницю праці в даному часі упадає менше змінного капіталу, ані-ж попереду.

Досі, як бачимо, зовсім так, як при зрості однооборотного капіталу материялового.

Ідім даліше себ то роздивім ся, як складати муть ся репартиційні появи після того, як даний збільшений многооборотний капітал материяловий починає передавати частками свою вартість продуктам в останній їх вжитковій формі. Така перша передача упадає на хвилю закінчення першого обороту промислового, в якому сей капітал приймає участь. За час тривання сего обороту промислового суспільність виробляє стільки вартостей, скільки випадає з лічбового її складу і часу тривання сего обороту; до сего прибуває передача частини вартости, виробленої попередньою працею, яка виявила ся в многооборотнім капіталі. Сей капітал збільшив ся, отже і вартостний результат одного обороту промислового, виражений в продуктах останньої форми, теж збільшив ся. На перший погляд виходить так, наче-б від хвилі першого обороту продукційного, в якій приймає участь даний збільшений капітал многооборотний через увесь час функціонування сего капіталу, суспільність має в своєму орудуванні в формі останніх продуктів більшу вартість, ані-ж результат її сучасної праці, що такий склад речі дає підприємцям більші зиски, ані-ж попередні. Вважаючи-ж на те, що попередні зиски вдовольняли їх інтереси, побачите, що і при прийнятій тут незмінности психічних стимулів капіталізованія, речеві обставини викличуть зріст капіталу змінного у відносинах прибуваючих вартостей наддачі і що таким способом негативні впливи на інтереси робітників, які ми помічали в першій стадії пробігу розсліджуваної появи, зрівноважать ся в дальшому її розвитку

і достеменно цілком в хвилі вичерпання вартости даного многооборотного капіталу.

Так одначе не єсть. Новий уклад продукції вимагає участи в ній збільшеного оборотного капіталу материялового. Капітал сей в кожному відрубному обороті промисловому нищить ся в такій часті, яку часть вартости передає останньому продуктови того обороту. Але-ж повий уклад продукційних обставин вимагає тривалого функціонування многооборотного капіталу материялового даної вартости. Треба, значить, при кожному обороті промисловому частину праці звернути на реставрацію вартости сего капіталу. Вартість, яку треба реставрувати при кожному промисловому обороті як раз рівна тій часті вартости многооборотного капіталу материялового, яку він передає останнім продуктам сего обороту. Але-ж ся реставрація вартости вимагає тривалого обертання на її вирібку часті продукційної праці. Для праці, що виробляє останні продукти безпосередно, застаєть ся менше продукційних сил; оборот промисловий значить тягнеть ся довше і то в простих відносинах сего обертання часті продукційних сил на часткову реставрацію вартости многооборотного капіталу материялового. В яких відносинах зросла після одного обороту вартість останніх продуктів, в таких самих відносинах продовжилось тривання одного обороту продукційного, а такий склад речі веде, як вже перше показано при розгляданню появ, звязаних з ростом вартости однооборотного капіталу материялового, до того, що відносини капіталу і праці вертають ся до попередньої ровени.

Як що так, то бачимо, що при одностійній лічбі людности зазначені вище часові негативні впливи на інтереси робітників, що помічають ся в першій стадії пробігу розсліджуваної появи, не зрівноважують ся ніколи з становища вартости.

Додати тут годить ся, що трохи більша, ані-ж зазначена тут вартість результатів праці, опертої на многооборотнім капіталі материяловім, а достеменно та її часть, яка виходить з обложення зисками сего многооборотного капіталу, не може йти — *caeteris paribus* — на зріст змінного капіталу, бо — з одного боку тільки дана більша сума зисків вдовольняє інтереса збільшеного капіталу (розмірні зиски застають ся без зміни), з другого — склад сеї більшої вартости, при незмінности вартостного результату сучасної праці, обнизив би стопу зисків, що не згідно єсть з принятою тут задля ізоляції появи гіпотезою про незмінність пункту рівного зисків капіталу підчас пробігу студіюваної появи.

Таким побитом ми бачимо в пробігові появ, звязаних з зростом вартости многооборотного капіталу материялового, повну аналогію з про-

бігом появ, зв'язаних з зростом однооборотного капіталу материялового. Через те після того, що вже сказано про репартиційні впливи зросту однооборотного капіталу материялового при гіпотезі зростання або меншання лічби людности, говорити поособно про появи, зв'язані з зростом вартости многооборотного капіталу материялового при гіпотезі такого або іншого руху людности — не здаєть ся мені потрібно. Ми бачили, що істота речі не зміняєть ся під впливом такого або іншого руху людности, треба тільки розрізняти зріст абсолютний і розмірний з одного боку, з другого пам'ятати, що біжуча стопа зисків вкладаєть ся, вважаючись і з появами такого або іншого напрямку в руху людности. Отже, не розтягаючи тут непотрібне нашого розсліду, зауважмо, що репартиційний вплив зросту вартости капіталу материялового однооборотного і многооборотного після істоти речі такий самий і що різнота тут виявляєть ся в темпі пробігу даної появи. Після зросту вартости однооборотного капіталу материялового репартиційні відносини вертають ся до попередньої ровені безпосередно після сего зросту, при многооборотнім капіталі сей зворот до попередньої височини наступає не безпосередно після факту даного зросту, а відділяєть ся ще часом тривання одного обороту промислового.

Се зрівняннє і буде відповідю на питаннє, який вплив на репартиційні появи мати ме зріст многооборотного капіталу материялового коштом однооборотного.

Все те виключно з становища вартости. З становища вжиточности годить ся тут сказати все те, що сказано про однооборотний капітал материяловий, з більшим навіть натиском, бо звичайна мета затрати праці на капітал многооборотний не що інше, як збільшеннє її спірности. Відома річ, що більша спірність праці викликає одночасно і збільшеннє лічби вжиточних об'єктів і зменшеннє вартости кожного поособно в таких самих відносинах, в яких зросла спірність продукції. Через те-ж то уся компенсація негативних впливів даних появ може виходити виключно з вжиточности, а не вартости продуктів. Годить ся може ще тут переказати, що компенсація, яка з сего джерела може виходити, тоді тільки істнувати ме, як що дана технічна меліорація має на меті продукцію об'єктів робітничого споживання.

Так складають ся репартиційні появи, злучені із зростом вартости капіталу материялового, дивлячись з становища загальних інтересів капіталу і праці: зріст сей викликає часове поменшеннє заробітків праці і зріст зисків капіталу підчас тривання самого сего зросту; після того дані відносини вертають ся до попередньої ровені, не даючи ніякої вартостної компенсації інтересам праці, але роблячи можливою сю компен-

зацію в становища вжиточности. Робітники — завжди з сего тільки загального становища — можуть легше або важче переносити ці часові пертурбації залежно від загального їх добробуту; як що сей добробут досить високий і як що існує компенсація в формі вжиточности, то може бути і в становища робітничих інтересів корисно перенести дану часову пертурбацію; інакше при нижчому рівені добробуту. Додаймо на останку, що в часі, в якому з особливою силою ідуть одна за другою технічні зміни, які викликають приріст вартости капіталу материялового, дані часові негативні впливи тривають без перестанку і виходить так, як би острє часове недомагання переходило в хронічне. Се так, само по собі, буває, як що розвиток сих появ не буде комплікуватись якими іншими чинниками — от напр. можливим в сих обставинах зростом ініціативи підприємців і енергії капіталізованя. Але-ж про комплікації і взаємодійство різних чинників, дуже можливе і часте в комплікованому дійстному життї, придатнійше буде говорити після обширнійшого перегляду появ дійстности; тут йде річ про вагу простих елементів сего комплікованого життя і загального напрям у їх діяльности.

Тут ще тільки кілька слів про деякі часові і місцеві обставини, звязані з пробігом розсліджуваних появ.

Так продукти вироблені за допомогою меліорованої техніки (а таку меліорацію мають звичайно на меті технічні перемины, які викликають зріст вартости капіталу материялового) — не сразу отримують на торгу вартість, обмежану вкладом праці; торгова вартість переважає звичайно сю останню, що, заневняючи премію за меліорацію, содержує в собі стимул до розширення її і частенько викликає горячкову спекуляцію, а за нею кризи з усіма важними їх наслідками.

Далі знов буває так, що даний живійший напрям продукційний, переносячи свою діяльність у місцевість, яка більше сприяє его розвитку, — стягає капітал змінний з інших місць, викликаючи там зменшення его надачи, тут — збільшення. Нам відомо, які впливи на загаль суспільности має даний зворот, але зменшення, розложене на значну обшир, може бути непримітне, для особливої-ж місцевости можуть скласти ся, речі інакше, тут можуть зростати заробітки праці.

На останку — і се часто найтяжче злягає на суспільні відносини — зріст вартости капіталу материялового (найбільше многооборотного) злучуєть ся з такими переминами продукційної техніки, які збільшуючи спірність праці в даній вітіці, роблять непотрібною часть робочих сил, приложеннх до неї і пераз довго триває час, доки ті зміщені сили прилагодять ся до інших віток продукції, що пераз викликає несказану нужду і горе серед зміщених робітників. Часто теж сей новий склад

продукції прикликає до вартатів слабші жіночі і дитячі сили, викликаючи таким побитом збільшення надачі праці. Хоч сими силами збільшується загальна сума вартостей, а посередно і капітал змінний, проте-ж часто з сими новими появами вяжить ся чимало негативних наслідків іншої, не економічної натури, а і з становища економічного руйнування слабих дитячих сил, в часі самого розвитку організму, не може не тягти тяжких наслідків.

Все те речі, котрих значінне і міра виднійші будуть при розсьліді появ дійстности.

Тут годить ся ще може додати, що попередні виводи, дотичні репартиційного значіння зросту капіталу материялового, включають в собі і підстави для відповіді на питання, яке репартиційне значінне має виробка таких об'єктів збитку, що не йдуть на звичайний торг — от як оздобні парки, дома і т. і. В часі виробу сих об'єктів помічаємо зріст капіталу материялового, але-ж після закінчення сего виробу не отримуємо на загальному торгу нової вартости, отже й джерела, з якого добувається змінний капітал. Правда, даний зворот діл викликає зріст зисків капіталу і таким способом сприяє пізнійшому зростови капіталу змінного, але так як в даному разі з'являють ся на торгу нові вартости, які-б давали і материял для капіталізації, то мусить вона добувати з інших джерел, а се, розуміється, затыгає на довший час даний процес.

На сім і закінчу сї вступні розсьліди теорії зисків капіталу і заробітків праці. В них я старав ся зарисувати об'єктивно дане природою речей джерело зисків капіталу, вказати, до якого пункту рівноваги прямують суспільні появи під впливом сих речевих даних і психічних стимулів суспільно-економічного життя, зазначити неминуучу суперечність відносних появ під впливом ізольованости індивідуалістичного стимула і ту її поправку, яку може ввести солідаризация індивідуалістичних стимулів. Далі я старав ся зазначити значінне відрубних складних частин капіталу і репартиційне їх значінне. Побіч сих загальних теоретичних рисів я намагав ся вказати на ті обсервацийні пункти, з яких треба дивити ся на компліковані появи дійсного життя, щоб ви-розуміти відносну силу тих его моторів, які я намагав ся виділити в сій вступній студії.

Тепер перейдемо до розглядання репартиційних появ, які злучені з земельною власністю.

IV.

Земельна власність і рента.

Теорія земельної ренти на стільки оброблена в економії політичній і на стільки виразну форму отримала ще у Рікарда, що в сих вступних теоретичних розс'ядах доведеться найбільше переказати готову вже теорію, що осявчує її з становища, яке переважає в нашій студії, себ то з становища того впливу, який має на репартицію майна сучасне правне нормованне експлоатації землі і володіння нею.

Я вже вказував, як на оден з характерних рисів сучасних правних норм економічного життя, на піднаданне під індивідуальну власність усіх матеріяльних об'єктів, які тільки можна присвоїти: чи то вони лежать у даремних силах природи, чи вони продукт людської праці, і на спільність підставних правних норм для всіх родів власности. З погляду сего принципу земельна власність єсть власність індивідуальна, яка не дає власникові ніяких особливих позаекономічних прав, ні обов'язків.

Я вже натякав на досить часті обмеження сего принципу в практичному життю, обмеження, які встоюють по часті як сльід прошлого, по часті як прямування і в будуччині, а в дальшому перегляді суспільного життя розглядімо детальнійше сї обмеження. Проте не можна заперечити, що в горі зазначене правне порівнянне земельної власности і інших її родів переважає так в ближших попередніх прямуваннях, як і в сучасному нормованню економічного життя.

Тепер розходить ся про те, щоб вирозуміти, на скільки ся спільність правних норм відповідає внутрішнім властивостям економічних чинників, до яких відносить ся.

З становища загально-філософічного і етичного нема такої спільности між різними об'єктами власности; одні не можуть істнувати без участі праці людської, другі -- земля, її родючі сили, поклади мінеральні і т. і. істнують незалежно від праці людської; в основі володіння першими лежить вироблення їх, в основі володіння другими лежить факт займання, апроприації.

Бажаючи одначе вирозуміти практичне сучасне значінне сих різних родів власности, не можна задержуватись на зазначеному тут становищі, вважаючи, що в теперішньому часі доходять до володіння землею такими-ж стежками, як і до всякої іншої власности. Признаючи різноту першого джерела, з якого виходять згадані роди власности, ми ще не розс'явчуємо питання про появи, зв'язані з сучасним їх функціонуванням,

а в сему, само по собі, лежить практична вага питання. Появи, які виходять з функціонування згаданих родів власності тісно лучать ся з законами вартости продуктів промислу добуткового і промислу обрібкового і через те звернемо ще раз увагу на се питання, дарма, що в загальних рисах розглядали вже ми его, говорячи про теорию вартости.

Уся сила материяльної продукції людської лежить не в чому іншому, як в метозгодному оброблюванню материяльних об'єктів, даних природою; отже в початку кожного продукційного акту лежить заволодіння об'єктом природи; у всіх вітках материяльної продукції можна прослідити стадію добування продукту (промисел добутковий, екстракційний) і стадію дальшого его оброблювання (промисел обрібковий).

В сему помиляють ся часто, вбачаючи зуповну наче-б то основну різноту між відрубними продуктами праці людської; достеменно надто часто не добачають в тонко оброблених продуктах стадії добування сирового материялу. Різниця дотикаєть ся тут тільки до відповідної кількості праці, що обробляє, в порівнянню з працею, що добуває.

Отже права, під які підпадає промисел добутковий важать у кожному материяльному продукті праці з тою тільки різнотою, що в одних права сі обіймають весь сливе акт продукції, в інших дотикають ся меншої, часом сливе непримітної его части, залежно від відносної кількості праці добуткової і обрібкової, яка вкладена в продукт.

Пункт межовий сих двох відділів продукції буде та хвилина, коли праця людська відділить об'єкт оброблення від діяльності тих чинників, які нерівномірно обмежено, або як частійше кажуть — підпомагають праці людській. Ся нерівномірність, чи обмежність підпомоги сил природи лежить в недостатковій тісних відносин між нею і висилками праці людської. (Родючі сили землі, загальне багатство і доступність покладів мінеральних і т. п. з одного боку, сила атракції, еластичности, тепла і т. д. з другого).

З тої хвилі, коли сили природи підпомагають праці людській в тісних відносинах до її висилків, починаєть ся промисел обрібковий; з того часу шанси продукції, на скільки вони залежать від підпомоги їх природи, рівняють ся і праця стає основним регулятором вартости. Теорія праці, як регулятора вартости, вироблена на підставі сего відділу продукції. Я вже намагав ся вяснити: як треба розуміти сю формулу в відносинах до продуктів, вироблених при неоднаковій відносній участі капіталу; тепер роздивимось, як її треба розуміти у відносинах до продуктів промислу добуткового, а найбільше до головних его типів: продукції рільничої і копальняної.

Сили природи підпомагають праці людській нерівномірно на врожайніших і менше врожайних землях. А і по землях однаково врожайних (не залежно від часових коливань) підмога ся не йде рівномірно з зростом вкладу в них праці людської. Звертають ся люди до обрібки гірших земель через те саме, що новий додаток праці людської на землях врожайніших дає після якоїсь точки, яка обмежується ся практично для всякого ґрунту з осібно, додаток продукту менший, ані-ж пропорціональний. Як що культура земельна дійде до якоїсь даної точки інтензивності, то після того, здвоївши вклад праці, отримаємо більше продуктів, але не два рази більше.

З сего закону природи виходить те, що, після займання найліпших земель під культуру рілничу, коли потреба в продуктах річничих зростає до якоїсь височини, то для того, щоб її вдовольнити, не вистачає зріст праці рілничої в простих відносинах до зросту сеї потреби; працю рілничу треба побільшити, не в самих тільки відносинах а значить треба перейти до менше продукційної додаткової праці на землях першосортних, або звернутись до культури земель другосортних, або одно і друге разом. Таким самим способом переходить ся до дальшої інтензивізації культури на землях першо- і другосортних і до заняття земель третесортних і т. д.

Якби торгова вартість сего додаткового продукту рілничого, отриманого в трудніших умовах сумою праці *a* була менша, ані-ж вартість інших продуктів нерілничих, отриманих такою-ж сумою праці, то продукційні сили відлягли-б від праці рілничої і перейшли до користніших віток продукції. Тоді-б не вистачало рілничих продуктів; як що їх виробляєть ся стільки, скільки треба для збільшеного споживання, то се може бути не інакше, як при такій торговій вартості продуктів рілничих, яка оплачує дану додаткову працю рілничу так, як працю у всіх інших вітках продукції. Значить сума праці, потрібна на отримання продуктів рілничих в умовах найгірших з існуючих, регулювати ме вартість продуктів рілничих і ось в якому розумінню треба розуміти прикладування загальної формули вартості до сих продуктів.

Як що вартість продуктів рілничих, отриманих в умовах найгірших з існуючих, регулює вартість загалу сих продуктів, то яка небудь дана скількість праці рілничої, функціонуючої в ліпших умовах (на землях ліпших або понизче зазначеної вище точки інтензивізації) принести ме вартостний результат більший, ані-ж вартостний результат додаткової праці рілничої або праці в інших вітках продукції.

Те-ж саме — *mutatis mutandis* — відносить ся і до продуктів праці в копальнях і загалом до промислу добуткового.

Вважаючи на першорядну вагу рільничої продукції для спеціальних задач даної студії — я задержався тут довше; говорити-ж обширніше про копальняну продукцію мені не здається тут потрібно, вважаючи на повну аналогію пробігу мисли в приложенню даної теорії до сего промислу і на достаточне оброблення її в науці.

Вертаюся до приведеної вище формули вартости продуктів рільничих і загалом продуктів промислу обрібкового.

Говорячи попередку про теорію капіталу, я вивів досить аналогічну формулу вартости продуктів, опертих на нерівній участі капіталу в їх виробі. Зазначуючи сю аналогію, треба зазначити і різноту приведених формул. Так для продуктів, опертих на підшомові капіталу, як і для продуктів промислу добуткового — вартість обмежується потребою для їх добутку кількістю праці, що функціонує в найгірших існуючих умовах; для продуктів, опертих на участі капіталу в продукції, через те, що торгова вартість продукту обмежується не тільки сумою сучасної безпосередньої праці, але і праці попередньої, вкладеної в змінний капітал незалежно від того: чи ся праця була вже індемнізована, чи ні; для продуктів промислу обрібкового через те, що нова наддача продукту отримується наддачами праці більше аніж пропорціональними. В одному і другому разі вартість продуктів обмежується сумою праці при найгірших умовах, які існують, але існує різнота в першому джерелі цих появ. При постійних умовах торгових вона менше примітна, але виявить ся вона виразно, коли продукція поширюється. Нове її розширення, наскільки воно залежить від участі капіталу, не вводить нових, трудніших від попередних, умов продукції, а значить і зростання вартости продуктів; для продуктів промислу обрібкового усяке розширення продукції тягне за собою — *caeteris paribus* — більшу трудноту продукції, а за сим і дальший зріст вартости продуктів.

Вяжить ся се ось з якою властивістю промислу добуткового і промислу обрібкового. В промислі обрібковому дана сума технічно-рівної праці виражається завжди в данім рівнім вартостнім і вжиточнім її результаті; в промислі добутковому дана сума технічно-рівної праці виражається в нерівнім вартостнім і вжиточнім її результаті.

Дальше — поступи техніки прямують до обниження вартости даних вжиточних об'єктів (інакше казавши, до зменшення суми праці потрібної для отримання даного вжиточного результату). В промислі обрібковому се прямування не зустрічає ніякої перепони і викликає звичайно з поступом часу зменшення торгової вартости его продуктів; в промислі добутковому сему прямуванню поступів техніки суперечить загальне право сего промислу, після якого дана наддача продукту отримується надда-

чею праці більше, ані-ж пропорціональною. Торгова вартість продуктів промислу добуткового з поступом часу складається під впливом взаємодійства сил суперечних течій і найчастійше виражається поступним зростом вартости продуктів сего промислу.

Не дивлячись на те, що ці нерівності розкидані по всьому пробігу продукції і заміни витворів промислу добуткового — існує єдиний резервоар, до якого всі ті нерівності стікають. Сей резервоар, до якого стікають всі ті шанси промислу добуткового, які зникають ся понад рівень загальних шанс продукції, відомі в економії політичній під назвою земельної ренти.

Рента — се виключно дохід з володіння землею і не треба її змішувати з процентом від капіталу, що вкладений в будівлі або меліорації земельні.

Розтягнення спільних норм правних на власність земельну і на власність продуктів праці людської, творить класу земельних власників, які через сю спільність норм правних стоять фактично в виключному економічному становищі.

Теорія земельної ренти стоїть на підвалині теорії вартости продуктів рілнихих і загалом промислу добуткового і тісно вязеть ся з нею.

До того часу, поки розміри потребовання продуктів рілнихих такі, що землі першорядної врожайности вдовольняють се потребованню, доти вартість рілнихих продуктів залежить виключно від суми праці, яка вкладена в них, так само як се буває в промислі обрібковому. В таких складі речі нема ще місця для ренти.

Тільки тоді, коли вже натиск потребовання рілнихих продуктів не може вдовольнятись територією першорядних земель і викликає перехід до культури земель другорядних — вартість продуктів рілнихих регулюється кількістю праці, потрібної для отримання їх на землях другорядних. Продуценти рілнихих на землях першорядних виробляють після даного висилку праці більше продуктів, ані-ж продуценти на землях другорядних. Вважаючи-ж на те, що вартість всіх сих продуктів обмежується кількістю праці, яка вкладена в дану одиницю продукту на землях другорядних, вийде, що вартостний результат даної суми праці на землях першорядних буде більший, ані-ж вартостний результат такої-ж суми праці на землях другорядних або в промислі обрібковому. Що до промислу обрібкового буває се через те, що продуценти сего промислу міняють результат праці a на результат такої самої кількості праці рілничої на землях другорядних тільки.

Як що власитель землі буде сам вести продукти на землях першорядних, то через факт свого володіння отримає він в вартостнім результаті своєї праці вартість відповідну її кількості, плюс наддача рівна вартості тої кількості продуктів землі першорядної, якою вона переважає врожайність землі другорядної. Ся наддача і єсть те, що зветь ся рентою. Властитель-продуцент на землях другорядних отримує в результаті своєї праці вартість відповідну її сумі без усякої наддачі; отже нема єму звідки отримувати ренти. Як що земля першорядна буде віддана в державу, то та наддача, яка складає земельну ренту, виступить відрубно. Державець заплатить власителєви чи то частиною земельних продуктів, чи грошима вартість, рівну вартості вказаного наддаткового продукту. Само по собі при такому відділенню рента виступає в виразнійшій формі, але істота речі не зміняєть ся від сего.

Праця на землях другорядних, даючи такий самий вартостний результат, як і праця в інших вітках продукції — не дає ніякої наддачі власителєви, не приносить єму ренти; отже землі другорядні не можуть бути в сему складі речей віддані в державу за яку-небудь плату. З земельною рентою зливають ся в практичному життю зиськи від капіталів, які вкладені в будівлі, в земельні меліорації і т. д. і через те найгірші землі можуть бути арендовані за плату, але в теорії, так як і в добрій приватній бухгалтерії, зиськи з капіталу, вкладеного в земельну власність, можна і треба відрізнати від земельної ренти.

Як що натиск потребовання рілньничих продуктів вимагає оброблювання земель третьорядних, то вартість земельних продуктів регулюєть ся кількістю праці, потрібної для виробу їх на сих третьорядних землях. Тоді власитель продуцент на першорядних землях отримає вартостний результат відповідний сумі єго праці, плюс таку вартостну наддачу, яка рівняти меть ся вартості переваги єго продуктів над продуктами такої-ж праці на землях третьорядних. Властитель земель другорядних отримає вартостний результат, відповідний сумі єго праці, плюс таку наддачу, яка рівняти меть ся вартості переваги єго продуктів над продуктами такої-ж суми праці на землях третьорядних. Властитель земель третьорядних отримає вартостний результат, відповідний сумі єго праці без усякої наддачі. Височина сих наддач і буде обмежовувати височину земельної ренти на землях першо- і другорядних і буде основою державної плати, як що сі землі будуть віддані в державу. Другорядні землі, що перше не давали ренти, приносить муть її тепер; рента першорядних земель збільшиться; не приносить муть тепер ренти тільки третьорядні землі і т. д.; при кожнім новім розширенню території культури, як що з ним іде перехід до земель менше врожайних, рента по-

являєть ся на передпослідних сортах землі і піднімаєть ся на всіх вищих після міри різноти результатів даної скількості праці на них і на землях найгірших поміж культурними, при чому сі найгірші землі не приносять земельної ренти.

Треба одначе тут додати, що може бути і буває такий склад речий, при якому всі сорти землі, а між ними і найгірша, приносять ренту в тіснім значінню сего слова. Буває се тоді, коли зростаюче потребованне продуктів рілнничих вдовольняєть ся не тільки розширенням території культури, але й більшою інтензивізацією її. Ми знаємо вже, що після якогось даного пункту додаткова праця на одній і тій самій землі дає додаток продуктів менший, ані-ж пропорціональний сеї додаткової праці. Додаткова ся праця може функціонувати тільки тоді, коли вартість продуктів стоїть на такій височині, що оплачує сю додаткову працю так само, як працю в інших вітках продукції. Але в такім разі попередня, видатнійша праця рілннича приносить вартостний результат більший, ані-ж ся праця додаткова і ані-ж праця в інших вітках продукції. Різнота між вартостним результатом додаткової і менше видатної праці на найгірших землях і вартостним результатом остальної праці рілнничої — буде підставою рентовання видатнійших покладів праці на різних сортах землі, а між ними і на найгіршій. Рівень нерентуючої праці рілнничої обмежуєть ся найменшою вартостною видатністю додаткової праці, а переважка видатности праці на різних сортах землі над сею рівню — обмежує ренту, яку приносити муть різні сорти землі.

Згадати ще тут треба, що одна з причин, що піднімає або обнижає вартість якого продукту в данім місці єсть і те: чи багато, чи мало треба докласти праці для того, щоб сей продукт приставити на місце его потребовання. Під впливом сеї причини вартостний результат даної скількості праці вимірюєть ся не тільки скількістю продукту, але і его більшою або меншою відлеглостю від торгу. Побіч більшої або меншої врожайности ся більша або менша відлеглисть від торгів буде теж причиною приношення більшої або меншої ренти даним шматком землі.

Так представляєть ся в загальних рисах теорія земельної ренти, вироблена до сего часу наукою; дальші студії можуть доповнити деталі, вияснити їх відносне значінне для загалу економічного життя, але головну підставу сих дальших студій треба вважати за дану.

Вважаючи на сі добутки теорії, практичне питання про те: чи і на скільки спільність норм правних для земельної власности і для власности продуктів праці людської відповідає внутрішнім властивостям сих різних родів власности, треба вважати за спіле.

Я сказав вже вище, що всі шанси рілльничих-продуцентів, які зникають ся понад рівень загальних шанс продукції, виражають ся в земельній ренті властителів і що під аналогічні права підпадають всі інші відділи продукції добуткової.

Властивости ренти, яка впадає на користь відрубних земельних властителів, творять у суспільности відрубну клясу властителів, яка відрізняєть ся від усіх інших властителів даної суспільности і справді:

Загальний склад речий прямує, як вже нераз казано і як подрібнійше побачимо при перегляді появ дійстности, до обниження стопи зисків капіталу для властителів земельних — і до зросту ренти.

Зростання доходу, що виходить з володіння обробленими продуктами, може отриматись не інакше — *caeteris paribus* — як збільшеним вкладом продуктів у капітал; для земельних властителів рента зростає без всякого висилку чи привації з їх сторони, як незалежний від їх чинности результат зросту потребовання рілльничих продуктів і самого факту володіння землею. Вони, як каже А. Сміт, позичаючи деінде енергічний вираз, жнуть, де не сіяли.

Замінова вартість усякої власности, вираженої в продуктах людської праці, прямує, під впливом поступів техніки, до обниження; вартість земельної власности, не дивлячись на ці поступи, прямує загальною до зросту і через зріст ренти, яку достачає даний шматок землі і через обниження стопи процентової. Виходить се так: вартість земельної власности виціновуєть ся на підставі капіталізації ренти. Чим нижча стопа процентова, тим більша буде торгова вартість землі при однаковій височині ренти; при однаковій стопі процентовій височина сеї вартости буде пропорціональна височині ренти; при обниженню стопи процентової і при зрості ренти торгова вартість землі зростає під впливом спільного дійства обох сих чинників.

Одним словом — на властителів земельних пливуть без усякого висилку з їх сторони користи з тих битових обставин, які суперечать інтересам усеї суспільности, що стоїть поза їх кругом, а достеменне з того, що при зрості продукції добуткової природа підпомагає в меншій, аніж пропорціональна, мірі, хоча властителі земельні користують разом з усіма з обниження вартости продуктів промислу обрібкового. Вони тільки користують виключно з щедрійшої підпомоги природи в промислі добутковім, там де вона в'являєть ся; для решти суспільности наче-б не існували врожайніші землі, рібніші води, кращі настівні, багатші поклади мінеральні; сій решті суспільности дістають ся їх продукти дорогою заміни в таких умовах, як коли-б існували тільки найгірші ґрунти, найубожші копальні, найменше рібні води і т. д.

Таким побитом сучасні звичаєві і правні норми включили у спільні рамці такі роди власности в функціонуванні, яких єсть значна різнота, часом повний антагонізм.

Що до самої рілничої продукції, то вона, оплативши ренту, стає в однакові умови з усіма іншими вітками продукції, а таким побитом виразно зарисовуєть ся збірник нерівности шанс людської праці в промислі добутковім.

Як що і тут, і в сему відділі економічних відносин схочемо глянути на правдоподібність їх уладження в будуччині, то на підставі даних добутків теорії і загального напрямку суспільно-економічної еволюції можемо визначити такі головні пункти.

Різнота в функціонуванні земельної і інших родів власности, що і в нашому часі викликала прямійше втручування суспільне у відносини земельні, ані-ж інші (обовязкові викупи земель селянських і чиншових, обмеження лісового господарства, регламентація права мінеральної експльоатації на чужих землях і т. ін.), тягть ме за собою що дальше — більше виразне правне формулювання різноти відносин земельних і відносин, обертих на володінню продуктами праці людської.

Самосвідома суспільна акція, поклавши собі на-меті зрівноваження шанс праці людської, користувати меть ся з виразно вказаного теорією збірника нерівности їх в продукції добутків, ренти, і таким робом мати ме обмежований обект своєї діяльности, виключаючи нетерпеливість хаотичних аспірацій, дає змогу рахувати ся з вимаганням на індемнізацію набутих прав, але разом дає акції тверду підпору і консеквентність в прямуванні до мети. Такою метою в'являєть ся тут суспільне заволодінне повільне рентою задля того, щоб сей збірник нерівности шанс людської праці зробити засобом зрівноваження їх і щедрійшу підпомогу природи, де і на скільки вона проявляєть ся, розіляти на всій ровени суспільного життя. В таких обставинах тип держави, арендовання, в'являєть ся, як головний тип експльоатації в промислі добутковім. Продукенти сего промислу, сілтивши ренту до рук таких чи інших органів суспільного інтересу, приймають участь через них рівномірно з іншими веретвами суспільности в результатах щедрійшої підпомоги природи, де і на скільки вони істнують, самі-ж стають до праці при рівних шансах на всій лінії промислу добуткового і людської продукції загалом. Близкий стан агрикультури в англійських фермерських господарствах вказує, що ся форма не суперечить розвиткови рілничої техніки, аби тільки речинці державні відповідали потребам тої культури, яку в даному господарстві мають на прикметі. Таке обставлення рівности шанс праці в сему відділі продукції виключає і тут потребу і метозгодність прямо-

вання до анїгіляції індивідуальної ініціативи. Про загальне її значінне говорилось вже в попередньому відділі; тут годить ся хіба додати, що технічні обставини рільництва дають їй тут ще виразнійшу вагу, частійше викликаючи її діяльність. Се через те, що при великій комплікації чинників рільничої продукції, при великій їх розмаїтості, тип продукції рільничої не дасть ся підвести під так непорушні зразки, які мають силу в фабричній продукції.

Далі — добута теорією ренти виразна локалізація нерівності шанс людської праці в промислі добутковім відбирає принципіальне (з становища зсолідаризованих інтересів суспільности) значінне питанням про форми і розміри експлоатації рільничої. Вглядаючи в будуччину суспільности людська мисль не потребує ставити питання про бути або не бути при кожній частковій або місцевій студії над відповідною силою тих або інших форм експлоатації землі. Різномордність спеціальних об'єктів продукції і місцевих умов дає натуральну перевагу раз одному, другий раз іншому типови господаровання, але умови рівноваги шанс праці людської лежать не в виключному панованню одностійного типу господаровання.

Сими загальними указками і закінчу сї уваги. Постерігання факту, що всі відрубні моменти суспільного (як і всякого іншого) життя в'являють ся як етапи еволюції, веде до вгадування будуччини, але в сему вгадуванню не годить ся надто входити в подробиці: живе життя вирабляє що дня нові форми існування; вгадування будуччини не може сягати дальше, як до постерігання загального напряму і головних рисів суспільної еволюції.

Попереднім переглядом загальних тенденцій репартиційних появ, звязаних з земельною власністю і рентою, закінчу сї прелімінарії їх роздивлювання; детальнійший перегляд фактів дійстности вкаже нам, яку відносну силу в загальному складі суспільного життя мають зазначені тенденції сих появ.

V.

Людність.

Говорячи про умови розкладу багатства, не можна поминути того фактора відносних появ, який лежить в лічбовому складі і рухови людности.

Скласось воно так через різні причини, про які нема потреби довго тут розказувати, що економічні школи, які більше нахиляють ся до ре-

форми економічного життя в напрямі більшого розкладу рівноваги, ігнорують звичайно значіння сего чинника, або й вважають, що вказування на сю вагу єсть тільки полемічний спосіб, що відвертає увагу від справжніх причин труднот економічного життя.

Може бути, що одностороннє використання значіння сего чинника з супротивного боку викликало таку реакцію, про теж певна річ, що не на користь науки йде такий спосіб роздивлювання появ, в якому перші вражіння партійної суперечки переважають над студійованнєм істоти появ.

Згадано ще тут, що популяризації яснійшого погляду на дане питання багато суперечить думка, неначе-б то наука, користуючи з основної мисли Мальтуса, мусить приймати її як зовсім закінчену, що не підпадає під ніякі додатки і модифікації, відповідні сучасному станову побору фактичного материялу і наукової методи. Діло стає ще труднішим через ходячі серед ширшої публіки афоризми, які неначе-б то формують основи поглядів Мальтуса.

Питання, про яке тут мова, має дві сторони: одна та, що б вяснити, який вплив на загальний добробут і розклад появи має такий або інший рух людности; друга — та, щоб виврозуміти, від чого залежить такий або інший рух людности в різних краях і в різному часі.

Різнота буває тут дуже значна; в одному і тому-ж самому краю темп руху людности дуже значно різнить ся при зміні обставин суспільного життя (напр. у Франції підчас великої революції і пізнійше); одна і та сама порода людей розмножаєть ся не однаково швидко по різних краях (напр. Європейці дома і в північній Америці); між провінціями досить однородними по національності і близькими по географічній ширині буває значна різнота в руху людности (напр. старопруські німецькі провінції східні з одного боку, Вестфалія і приренська провінція — з другої); люди одної породи і в одному краю розмножають ся неоднаково міцно в звязку з різними обставинами (напр. давні колоністи Європейці по деяких американських сполучених державах і недавні імігранти); буває знов, що зовсім неподібні суспільні обставини ідуть паралельно з подібним темпом руху людности (напр. Ірландія в першій третині ХІХ. в. і північно-американські сполучені держави і т. д.).

Буває тут стільки відмін, такі різnorodні причини складають ся на сей або інший темп руху людности, що питання не можна інакше розглядати, як на підставі якомога багатого набору фактичних даних. Отже при перегляді появ дійстности в другій частині сеї студії дбати му, щоб, скільки спроможно, зібрати відносні фактичні дані, щоб на них об-

перти виводи в сему важному питанню. Тут обмежусь тільки зазначенням великої суспільної ваги сего боку питання.

Видно се з того значіння, яке має для загального добробуту і розклад багатства, такий або інший рух людности, склад її після літ мешканців і її гущина. Про сей бік питання можна і годить ся тут вже сказати кілька слів.

Найголовніший тут чинник, від якого залежать і інші згадані тут сторони появи — се сам лічбовий рух людности.

Вплив такого або іншого руху людности різнить ся що до своєї сили і форми залежно від того: чи маємо на прикметі продукти, які можуть виробляти ся, як кажуть, в практично необмежній кількості, чи продукти промислу добуткового.

Гляньмо перше на значіння даного чинника в відносинах до продуктів промислу обрібкового. Щоб облегчити студію, ізольймо попередю появу, а достеменно не забігаймо в бік се-б то відкладім на дальше роздивлювання впливу, який має певна гущина людности на спірність праці, а также допустімо, що в роздивлюваному часі продукційна техніка єсть постійна. Далі — гляньмо на річ незалежно від істновання таких або інших норм розкладу; отже допустімо тимчасом, що всі продукти промислу обрібкового розділяють ся порівно між усіма членами суспільности. Таким способом зможемо зрозуміти появу, незалежно від тих або інших, змінних в часі, норм розкладу се-б то зрозуміти її буюву істоту.

В промислі обрібковому однаковий висилوک праці дає — *caeteris paribus* — однаковий вартостний і житковий результат; отже сума продуктів стоїть в простих відносинах до лічби продуцентів і через те на перший погляд може здавати ся, що в відносинах до продуктів промислу обрібкового такий або інший рух людности не має ніякого значіння. Так одначе не єсть. Споживати можна тільки ті продукти, що вже існують, а не ті, які ще будуть вироблені. Підчас тривання кожного відрубного обороту продукційного суспільність споживає продукти попереднього обороту, виробляючи одночасно продукти, які служити муть для будучого споживання підчас наступного продукційного обороту.

Результат даного продукційного обороту приходить ся розділити: а) при постійній лічбі людности на таку саму лічбу членів суспільности, яка була підчас тривання сего обороту, б) при зростаючій лічбі людности на більшу лічбу членів суспільности, ані-ж їх було підчас тривання сего обороту, в) при меншаючій лічбі людности на меншу лічбу членів суспільности, ані-ж їх було підчас тривання сего обороту. Як що в першому разі на долю кожного дістанеть ся p вартостий, то в другому —

менше ані-ж p , в третьому більше, ані-ж p , в відворотних відносинах до зросту чи поменшення лічби людности.

Так стоїть питання у всій своїй простоті, не змінюють його істоти деякі комплікації дійсного життя, які на перший погляд затемняють його.

Гляньмо на них.

В кожній суспільности єсть споживці-продуценти і споживці-непродуценти (діти, малолітки, старі, нездатні до праці); кадри продуцентів підновляють ся почасти прибутком з молодших категорій людности і з іншого боку часть продуцентів через старість і т. ін. переходить в непродуценти.

Коли лічба людности стояти ме на одній мірі, *caeteris paribus* — скільки продуцентів відбуває через перехід в непродуценти, стільки їх і прибуває з молодших категорій людности; коли лічба людности зростає, прибуток продуцентів з молодшої категорії людности переважає їх відбукток через смерть або перехід в непродуценти.

Таким побитом, як що допустимо два краї з зовсім однаковою продукцією (виключно обрібковою для даного разу) і однаковою лічбою людности в данім моменті, з тою тільки відміною, що в першім краю лічба людности буде стояти на одній мірі в другому, починаючи з даної хвили, — зростати, то в першому продукційному обороті після сеї хвили в краю, де людність зростає, виробить ся більше продуктів, ані-ж в краю з людністю постійною.

Але яка середня дивіденда продуктів упаде на відрубних мешканців сих країв підчас тривання поступаючого продукційного обороту се-б то того, в якому вони споживати муть сі продукти?

Гляньмо перше на самих споживців-продуцентів, а потім і на споживців-непродуцентів. В краю з постійною людністю, яка була лічба продуцентів в початку першого обороту, така була і до кінця его, така осталась і підчас наступаючого обороту. В сій (продукційній) категорії людности не прибуло продуцентів, не прибуло і споживців; дана лічба продуцентів працювала підчас всього першого обороту продукційного від початку до кінця; така сама лічба продукційної людности споживати ме результати сего обороту підчас тривання другого.

В краю з зростаючою людністю підчас тривання першого обороту лічба продуцентів буде повагом прибувати: в початку обороту було їх менше, далі вони прибували, під кінець стало найбільше. Так само буде і в другому поступаючому обороті.

На результат першого обороту склалась праця тих, що і працювали від его початку до кінця, далі тих, що з початку не працювали,

а потім прибували повагом в кадри продуцентів. Отже результат сей буде менший, ані-ж той, що вийшов би, коли-б вся лічба продуцентів до кінця обороту працювала від його початку. Проте-ж підчас тривання на-ступаючого, обороту продукційного в лічбі споживців-продуцентів єсть однаково і ті, що працювали від початку до кінця першого обороту, і ті, що працювали тільки ту або іншу часть тривання сего обороту. Вже через те-саме дивіденда в категорії споживців-продуцентів в краю з зростаючого людністю буде менша, ані-ж в краю з людністю постійною. Але тут не кінець, підчас тривання наступаючого обороту продукційного прибувати муть знов продуценти, а споживати можуть вони тільки результат попереднього обороту. Та вже лічба продуцентів, що прибуває підчас тривання другого обороту, зовсім не працювала в першому, котрого результат одначе споживає. Се ще більше, як видно, обнизить дивіденду споживання серед споживців-продуцентів в краю з зростаючою людністю в зрівнянню з споживанням сеї-ж категорії людности в краю, де вона постійна.

На скільки процентів достеменно? Коли-б вся сума споживців-продуцентів, що в краю з зростаючою людністю прибуває в часі тривання даного обороту продукційного, прибувала одноразно в кінці сего обороту і в початку другого, то дивіденда, припадаюча на кожного споживця-продуцента в сему краю, була би на стільки процентів низча від дивіденди, що припадає на споживцю-продуцента в краю з постійною людністю, на скільки процентів зросла лічба споживців-продуцентів за час тривання одного обороту. Але-ж сї споживці-продуценти прибувають не одноразно, а повагом за весь час тривання даного продукційного обороту по мірі того, як недолітки переходять у літа продукційні (а родили ся-ж вони — як відомо — не всі одного дня), чи змінить же се і на скільки істоту речі?

Той факт, що споживці-продуценти, якими наповнялись кадри продуцентів підчас тривання першого продукційного обороту, приймали часткову участь в продукції сего обороту, збільшує результат його в зрівнянню з тим, який би він вийшов при гіпотезі одноразового їх прибування в самім кінці обороту продукційного. Як що підчас тривання наступаючого, другого продукційного обороту не прибуло би зовсім людности сеї категорії (споживці-продуценти), то припадаюча на них дивіденда була би вища від зазначеної попередю на таку часть, яку часть загалу праці, вкладеної в перший продукційний оборот, складає праця тих продуцентів, що повагом прибували підчас тривання першого обороту.

Але-ж підчас тривання другого продукційного обороту прибуває знов людність сеї категорії майже в такій самій лічбі і таких самих відступах часу, як прибувала ся категория людности підчас тривання першого обороту продукційного. Ся вже людність зовсім не приймала участі в продукції першого обороту, хоч в споживанню своїм мусить обмежити ся результатами сего обороту. Таким побитом се прибування людности даної категорії підчас тривання другого обороту продукційного знівечить зовсім той плюс, який припадав би на дивіденду споживців-продуцентів через часткову участь нових продуцентів в праці першого обороту. Попередня формула, що на дивіденду споживців-продуцентів в краю з зростаючою людністю, в зрівнянню з краєм з людністю постійною, припадає менше на стільки процентів, на скільки процентів зросте людність підчас тривання одного обороту продукційного, останеть ся в своїй силі.

Навіть треба-б її усилити через те, що при однаковій стопі зросту підчас другого продукційного обороту прибуде людности більше, ані-ж підчас першого: бо сама сума людности зросла під кінець першого продукційного обороту.

Що сї самі основи розумовання приведуть до відворотних виводів при гіпотезі людности меншаючої — легко зрозуміти. Отже не будемо тут і гаятись.

Досі ми мали на прикметі тільки тих споживців, що приймають участь в продукції, але-ж єсть у кожній суспільности, як вже казано, і споживці-непродуценти. Чи змінить же їх присутність попередній вивід і як що змінить, то як?

Як що ми допустимо, що і в краю з людністю постійною і в краю з людністю зростаючою лічбові відносини продуцентів і непродуцентів будуть однакові, то, розумієть ся, попередній вивід не змінить ся. Бажаючи студіювати вплив самого зросту людности ізольовано, ми-б могли сям і обмежитись. Годить ся одначе тут сказати кілька слів про те: в якому напрямі сильніший зріст людности впливає на лічбові відносини продуцентів і непродуцентів.

Всі вікові категорії людности (Altersklassen) поповняють ся повагом новорожденими з різних років, але смерть забирає, як відомо, часть людей всякого віку на всім протязі життя людського. Не всі новорождєнні даного року доживають весь рік, не всі однолітки доживають до кінця другого року і т. д. Через те в краях з постійною, чи з зростаючою людністю однолітків єсть більше, ані-ж людей в усіх інших відрубних роках життя, двулітків більше, ані-ж людей в усіх інших роках життя, окрім однолітків, і т. д. Графічно можна-б виобразити склад люд-

ности після віку пірамідою, що сильно звужується до верха. Непродукційна людність лежить на обох краях піраміди: на споді і зверху. Перших 15 до 20 літ і останніх коло 15—20 літ (після 50, 60 літ) можна загалом уважати за вік непродукційний. Розуміється, що в першій з цих відділів буде далеко більше людности, аніж в другій. Отже лічбові відносини людности продукційної і непродукційної головню залежать від того, яка відносна лічба буде тої людности, що ще не продукує, се-б то дітей і недолітків. Сильніший зріст людности виражається — *caeteris paribus* — більшою лічбою породів; отже зріст людности в зрівнянню з її постійністю сприяє більшій відносній участі непродуцентів в загальному складі людности. Перегляд відносних статистичних даних потвержує сей апріорний вивід.

Кольб в своїм „Handbuch der vergleichenden Statistik“ цитує W a r r ä u s-a про склад людности після віку, не вказуючи на останку літ списів, людности, до яких відносять дані лічби. W a r r ä u s-a не маю на сей раз під рукою, але так як его „allgemeine Bevölkerungsstatistik“ вийшла в 1859 р., то загалом ці дані можна розглядати, як оперті на списках людности, зроблених коло половини XIX. століття, а посередню як на результат руху людности в першій половині сего-ж віку.

На підставі даних, дотикаючих лічби людности, приведених в цитованій праці Кольба середній річний приріст людности в процентах був ось який в різних краях — розкладаючи їх від *minimum* до *maximum* середнього річного приросту.

1) Франція	від 1801 до 1851 р.	0,53%
2) Бельгія	„ 1831 „ 1856 „	0,72%
3) Нідерланди	„ 1829 „ 1849 „	0,78%
4) Швеція	„ 1800 „ 1850 „	0,79%
5) Ірландія	„ 1800 „ 1841 „	1,12%
	„ 1841 „ 1851 „	1,96%
	„ 1800 „ 1851 „	0,45%
6) Норвегія	„ 1815 „ 1855 „	1,31%
7) Великобританія	„ 1800 „ 1851 „	1,37%
8) Північно-Американські сполуч. держави	„ 1800 „ 1851 „	3,00%

В цих же краях на 10.000 людности припадало.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
в літах	Франція	Бельгія	Нідерл.	Швеція	Ірландія	Норв.	В. Брит.	Спол. Держ.
0—15	2731	3233	3338	3287	3825	3493	3546	4095
15—20	881	899	928	977	1084	855	988	1098
20—50	4356	4193	4149	4122	3796	3974	4042	3906
50—60	1017	780	815	832	648	781	690	490
більше 60	1015	895	750	782	667	897	734	420

Я виробив сю таблицю на підставі даних W a r r a u s - a, розділяючи людність на такі вікові відділи, які потрібні нам тут для студії поставленого питання. Людність до 15 літ треба вважати як безумовно непродукційну; людність старшу від 60 літ як переважно непродукційну; між 15 і 20 роками людність вже приймає якусь участь в продукції; участь ся трохи слабше між 50 і 60 роками; головна продукційна сила людности держить ся між 20 і 59 роками.

Опріч чинника, який тут маємо на увазі се-б то більшого або меншого відносного зросту людности на даний її склад після віку впливають також інші природні (як раса, підсоне) і суспільні (як заможність, еміграція і іміграція) причини. Причини сі (як раса, підсоне, заможність) можуть викликати більшу або меншу резистенцію життя в дитячих і молодих літах, сприяти більшій або меншій довговічності; еміграція, обіймаючи головню людність, що хоче і може шукати нових обставин життя — ослабляє участь продукційної людности в загальному її складі; іміграція — на відворот.

Отже вважаючи на зазначену комплікацію чинників, треба признати, що погляд на приведену тут таблицю вказує на той переважний вплив на участь людности продукційної непродукційної в загальному її складі, який має такий або інший приріст людности і достеменно в такому напрямі, що повільніший зріст людности сприяє сильнішій відносній участі людности продукційної в загальному її складі, швидший — на відворот.

Як що за продукційну людність вважати нем всю людність від 20 до 60 літ, то в згаданих краях на 10.000 людности припадає людности продукційної — розкладаючи їх від maximum до minimum.

4) Франція	5373	5) Норвегія	4755
2) Бельгія	4973	6) В. Британія	4732
3) Нідерлянди	4964	7) Ірландія	4444
4) Швеція	4954	8) П. Ам. Сп. Дер.	4396

Порядок сей вийде зовсім такий самий, як порядок приросту, але не від maximum до minimum приросту, а від minimum его до

maximum. Виняток відносить ся тільки до Ірландії, що в таблиці зросту людности від minimum до maximum займає 5-е місце, а в сій таблиці 7-е. Виняток се зовсім зрозумілий: приріст людности в Ірландії від 1801 до 1831 річний середній був коло 1, 4⁰/₉, але між 1831 і 1841 роком почала ся сильна еміграція, що звела річний приріст людности майже до 0,5⁰/₁₀¹⁾, а всилившись ще більше між 1841 і 1851 р. викликала поменшення людности (річно-середньо на 1,96⁰/₁₀). Значить на ослаблення відносної участі продукційної людности в загальному складі людности ірландської впливали: і сильніші відносини породи, ані-ж видно з даної цифри і еміграція, що видалила з краю переважно людність в літах продукційних.

Теж саме майже з малими перестановками зазначеного порядку найдемо і тоді, як звернемо увагу на головну масу продукційної людности в літах від 20 до 50, або й як обнимем в сю рубрику всю людність від 15 до 60 літ.

Ось як укладають ся згадані краї в порядку від maximum до minimum після сих критеріїв.

На 10.000 людности припадає:

в літах від 20 до 50 літ		від 15 до 60 літ	
1) Франція	4356	1) Франція	6254
2) Бельгія	4193	2) Швеція	5931
3) Нідерланди	4149	3) Нідерланди	5892
4) Швеція	4122	4) Бельгія	5872
5) В. Британія	4042	5) В. Британія	5720
6) Норвегія	3974	6) Норвегія	5610
7) Спол. Держ.	3906	7) Ірландія	5528
8) Ірландія	3796	8) Спол. Держ.	5425

Таким побитом ми бачимо, що Франція, займаючи перше місце що до участі продукційної людности в загальному складі її людности, остає ся на сему місці чи тоді, як глянемо на людність від 20 до 60 літ, чи від 20 до 50 літ, чи від 15 до 60 літ. Далі, що чотири перші місця займають після сих всіх критеріїв ті 4 держави, в яких річний приріст людности менший від 1⁰/₁₀, чотири останні — держави в яких він більший від 1⁰/₁₀. Малі перестановки порядку в сих двох групах по-особіно взятих об'ясняють або всім відомими впливами еміграції з Ірландії і іміграції у Північно-американські сполучені держави, або іншими

¹⁾ Kolb. Handb. d. vergl. Statistik

причинами другорядовими, що до розкладу смертності на різні категорії після віку. Не входячи тут в дальшу аналізу сих другорядових впливів — обмежуюсь констатованнем того, що переважний вплив на склад людності після віку має приріст людності в тому достеменно напрямку, що сильніший зріст людності сприяє слабшій участі в її складі людності продукційної, на відворот: слабший зріст людності сильніший участі в її складі продукційної людності.

Таким побитом попереду зазначені негативні впливи зросту людності на дивіденду споживців не тільки не слабнуть тоді, коли візьмемо на увагу і споживців-непродуцентів, але й всилують ся.

Се все ми говорили при гіпотезі рівного поділу продуктів між всіми мешканцями краю; як же складуть ся відносні появи при істнованню сучасних репартиційних норм?

При істнованню сих норм робітники не отримують для свого споживання всієї суми готових продуктів, а тільки ту їх часть, яка йде на змінний капітал.

Як що з одного обороту у другий капітал змінний буде складати таку саму пропорціональну часть загалу продуктів, то вплив зростання лічби людності на добробуток робітничий можна виразити попередньою формулою, прикладаючи тільки її до даних репартиційних норм і достеменно так: плата робітнича в краю з зростаючою людністю в порівнянню з краєм з людністю постійною буде — *caeteris paribus* — на стільки процентів менша, на стільки процентів зростає людність в протязі одного продукційного обороту.

Значить уся вага питання лежить в тому: чи загальні обставини, звязані з приростом людності (а релятивно з сильнішим приростом людності) сприяють капіталізованню більше ані-ж пропорціональному до зросту заальної суми продуктів і до якої міри треба-б зрости сему більше, ані-ж пропорціональному капіталізованню для того, щоб знівечити зазначені негативні наслідки зросту людності на заробітки робітників.

З загальної суми готових продуктів — як вже казано — може відкладатись більша або менша частина на змінний капітал, залежно від загальних обставин суспільного життя і психічних моторів економічної діяльності; через те питання тут комплікується і не можна вже его змістити в такий простій арифметичній формулі, як попереднє.

Та або інша височина зисків капіталу, а релятивно відкладання тої або іншої части готових продуктів на капітал, не єсть який параграф октройованої конституції, а продукт живого життя, боротьби антагоністичних інтересів і різних стимулів економічної діяльності. Отже для того, щоб вирозуміти загальний напрями відносних появ під впливом

зросту людности, треба проаналізувати вплив сего зросту на головні чинники, від яких залежить відкладання тої або іншої часті загальної суми продуктів на змінний капітал.

В своєму місці я говорив про пункт рівноваги зисків капіталу і заробітків праці, відповідний тому або іншому станowi загального розвитку суспільности і вказував на загальні умови, що сприяють або суперечать тому, щоб відносини капіталу і праці дійшли до того пункту рівноваги, який в'являється як добуток розвитком і боротьбою інтересів *minimum* зисків капіталу, відповідно загальному станowi даної суспільности.

Гляньмо-ж тепер докладнійше, на скільки сприяє або суперечить зріст людности тому, щоб зиски капіталу, дійшли до того *minimum*. Подивимось на річ перше з становища відносин капіталу і праці, далі виключно з становища інтересів капіталістів.

Щоб мати міру для порівняння, візьмим на увагу з одної сторони край з постійною, з другої з зростаючою людністю. Капіталісти, не дивлячись на загальну солідарність їх інтересів, як що будемо їх ставити супроти інтересів робітничих, мають проте свої особливі інтереси кожний і з сего виходить остра не раз конкуренція між ними. Як що відрубні капіталісти хочуть збільшити розміри своєї продукції, то не можуть сего інакше зробити, як збільшуючи капітал, а в першім початку сего розширення (безпосередно або посередно) не іншу єго часть, як змінний капітал. Отже збільшуючи змінний капітал в краю з постійною людністю, мусять вони ввійти в конкуренцію за робітників з іншими капіталістами, бо збільшений капітал змінний покликає ту саму що й перше лічбу робітників. Такий стан речі сприяє, очевидно, тому, щоб стопа зисків капіталу обнижувалась і прямувала до *minimum*, відповідного даним загальним обставинам суспільности.

Збільшення капіталу змінного в краю з зростаючою людністю, зустрічається з прибутком сеї людности і значить, до якоїсь границі (тим дальшої, чим сильніший зріст людности) не викликає конкуренції за робітника, а таким способом зріст людности суперечить в більшій або меншій мірі тому, щоб зиски капіталу доходили до загального *minimum*.

Далі — зазначений пункт рівноваги зисків капіталу і заробітків праці виробляєть ся не тільки односторонною діяльністю капіталістів, але й життєвими фактами, якими відкликають ся робітники на дану, в якому небудь відрубному моменті височину стопи зисків. Відносини капіталу і праці — як вже казано — єсть в дійности відносини заміни

готових продуктів на будучі продукти, потенцияльно зложені з робітничої здатности до праці.

Як що зиск, яким обкладена ся заміна на користь готових продуктів, здасть ся робітникам більшим, ані-ж належний, то сей їх погляд заважить в дійстному життю тоді тільки, як що вони або збільшать надачу готових продуктів, кинувшись самі до капіталізованя, або зменшать надачу продуктів будуччини, зложених потенцияльно в їх здатности до праці се-б то зменшать надачу праці, або одно і друге разом.

Першого з сих способів обниження стопи зисків не дотичить безпосередно зріст людности, хоч, як зараз побачимо, содержує в собі указки і на більшу або меншу правдоподібність сего звороту економічного життя.

Що до другого, то зріст людности і єсть безпосередня надача праці, надача будучих продуктів, зложених потенцияльно в робітничій здатности до праці. Отже як що на дачу височину зисків, якими обложена заміна готових продуктів на продукти будучої праці робітники відповідають зростом людности се-б то зростом надачі продуктів будучої праці, то життєві факти складають ся так, як би робітники були вдоволені даною височиною зисків. Посередно се й робить мало правдоподібним і те, що б вони звернулись до капіталізованя.

Отже й тут бачимо в зрості людности чинник, що суперечить обниженню стопи зисків капіталу і приближенню їх до можливого для даної суспільности *minimum*.

Се *мінімум* не єсть якась природжена ідея; вона виробляє ся серед дійсного життя, самі звінтересовані сторони не вміють єго апріорно обмежувати і біжуча стона зисків приближаєть ся до можливих її границь тоді тільки, коли загальні обставини сему сприяють. Звичайно всяку біжучу стопу зисків вважають за таке *minimum*, одначе в'являють ся часом в суспільному життю обставини, при котрих видно, що біжуча стона зисків, дарма що тривала вона довший час, була все таки вища від можливої при данім розвитку суспільности меншої височини. Таке ми бачимо усякий раз, коли побільшують ся заробітки праці як напр. в XV. віці або в перших $\frac{2}{3}$ XVIII. віку в Англії, коли ряд врожайних літ побіч зросту продукційної технїки дозволив робітникам твердійше торгуватись за заробітну плату¹⁾.

Отже зазначені тут обставини що до відносин капіталу і праці, який складаєть ся під впливом зросту людности, не сприяють тому на-

¹⁾ Подрібнійше про се буде розказано в 2-ій часті сеї праці.

тискови суспільних появ, при якому біжуча стопа зисків доходить до своєї можливої мінімальної границі. *Ceteris paribus* — ся біжуча стопа зисків буде держатись вище в краю з зростаючою людністю, ані-ж в краю з людністю постійною.

До сего-ж виводу прихилимо ся тоді, як глянемо на річ виключно з становища стимулів діяльності капіталістів.

Більша біжуча стопа зисків не єсть ще сама в собі достаточний стимул для капіталізованія більше ані-ж пропорціонального до зросту загальної вартости готових продуктів, як я намагав ся тут вказати; се тим більше, що в комплікації чинників економічної діяльності капіталістів лежать перешони до такого поступовання.

Зиски, які приносить капітал, мають для капіталісти два значіння: материялу споживання і материялу дальшого капіталізованія. Допустімо, що більші зиски, викликані зростом людности, яка до даного моменту числово була незмінною, будуть стимулювати капіталізованне в більший мірі ані-ж пропорціональний до зросту загальної суми продуктів. В таких разі треба-б, щоб споживання капіталістів ставало менше ані-ж пропорціональним до зросту капіталу і то в тим значнійшій мірі, чим більший відносний зріст людности в порівнянню до попередньої біжучої столи зисків. Тільки при таких умовах зріст висилку капіталізованія може знівечити негативні наслідки зросту людности на височину заробітків.

Щоб се вирозуміти, треба перш усього взяти відносні появи в лічбові рамці.

Допустімо, що в розгляданому краєви людність була постійна до якогось даного моменту а після почала зростати і рівняймо склад речі в тому краєви перед тим моментом і після него.

При зрості людности з продукційного обороту в оборот на 1% людність зростати не повагом після складаних процентів або після прогресії геометричної з знаменником 1,01.

Сума продуктів (маємо тут ще зазвжди на прикметі продукти промислу обрібкового) зростати не в такій же прогресії, бо вартість продуктів стисле пропорціональна сумі праці в них вкладаної. Як щоб з обороту в оборот відкладалась однакова пропорціональна часть, то і капітал зростав би з обороту в оборот в такій же прогресії.

Але так як людність може вживати тільки продуктів попереднього обороту, то дивіденда робітників була би при такому складі речі на стільки процентів низча, ані-ж попередня (підчас числової постійности людности), на скільки процентів приростає людність з обороту в оборот. І відворотно стопа зисків капіталу була-б на стільки-ж процентів вища.

Для знівечення сего негативного впливу на заробітки робітників треба-б, щоб зріст капіталу йшов після тої-ж прогресії, але попереджаючи її завжди на оден член, се-б то щоб першому членови прогресії приросту людности відповідав 2-ий член приросту капіталу; 2-му членови прогресії приросту людности — 3-ій член приросту капіталу і т. д.

Так як капітал береть ся з готових продуктів, то треба-б з продукції першого обороту відділити на капітал стільки, скільки-б при пропорціональному (до зросту загальної суми продуктів) виділюванню на капітал упало, відділити з продукції другого обороту; на капітал другого обороту стільки, скільки-б упало на 3-ій оборот і т. д.; виділювання на капітал задля досягнення даного наслідку (знівечення негативних впливів зросту людности на заробітки) мусить бути більше ані-ж пропорціональна до зросту суми готових продуктів після зазначеного тут порядку. Загально кажучи, більші зиски заохочують до капіталізованя, але щоб вирозуміти, чи в такій мірі — гляньмо, як такий стан речі, такий поступ капіталізованя відкликнув ся-б на складі речі капіталістів.

Як що допустимо, що при постійній людности біжучий зиск капіталу за оден оборот було 3%, які при сій постійности йшли на споживання капіталістів, не нарушаючи даної височини зисків, то при людности зростаючій підчас одного обороту на 1% — треба-б, щоб після першого обороту споживання капіталістів спало з 3% від їх капіталу майже до $3\% - 1\% = 2\%$, се-б то щоб спало на стільки майже, скільки вийде після вичитання стопи зисків, в другому обороті мало що менше і т. д. Споживання капіталістів зрівняло-б ся при даній гіпотезі з попереднім (тим що було при постійности людности) аж тоді, коли-б людність, а за нею і сума готових продуктів збільшилась в $1\frac{1}{2}$ раза.

Через що так?

Для того щоб досягнути даної попередньої норми споживання капіталістів, треба-б з загалу продуктів першого обороту відкласти 3%, з більшої суми продуктів 2-го обороту вже менше ані-ж 3% і як дійде до того, що ся сума продуктів збільшить ся на стільки, що 2 її проценти будуть рівні попередній нормі споживання, то аж тоді капіталісти при даній гіпотезі могли муть споживати сю норму.

Як що допустимо стопу зросту людности з обороту в оборот на 1%, а попередню стопу зисків капіталу 5%, що споживались капіталістами, то при даній гіпотезі капіталістам треба-б зменшити споживання після першого обороту з 5% загальної суми продуктів майже до $5\% - 1\% = 4\%$ і споживання їх дійшло-б до попередньої норми тоді, коли-б загальна сума продуктів зросла так, щоб 4% того загалу складала таку

суму, яку складає в початку 5% се-б то щоб людність (а посередно і загал продуктів) зросла в відносинах 4 до 5 се-б то в $1\frac{1}{4}$ раза.

При початковій стопі зисків рівній 5% і зрості людности рівнім 2% , в даній гіпотезі споживання капіталістів зменшилось би до 5% — 2% = 3% після першого обороту і зрівнялось би з попереднім тоді, коли-б людність зросла в відносинах 3 до 5 се-б то коли-б збільшилось в $1\frac{2}{3}$ раза, і. т. д.

Питання про обмежування того часу, в якому капіталісти при гіпотезі такої сили капіталізованія зійшли-б до попередньої норми споживання, зводить ся до рахунку складних процентів зросту людности. В першій з наших прикладів такий момент упаде між 41-м і 42-м оборотом, в другій між 23-м і 24-м і т. д. В часі всіх сих оборотів капіталісти, володіючи більшим і до того зростаючим капіталом, мають в даній гіпотезі триматись споживання низчого, анї-ж попереднє, не кажучи вже про те, що і в сему пункті значно більший капітал дає їм можливість споживання тільки рівного попередньому і що на дальше споживання їх буде пропорціонально до суми капіталу менше, анї-ж попереднє.

Вважаючи на середні спонукання і причини людської економічної діяльності, такий пробіг появ здаєть ся нам правдоподібним. Допускаючи більшу стимулізацію капіталізованія збільшеними зисками, звязаними з зростом людности, правдоподібнішим все таки здаєть ся, що воно не дійде до такої інтензивности, що така або інша часть зросту продуктів викличе розширення привичок споживання капіталістів і задержить, значить, височину зисків на вищій ровені, анї-ж та, яка виробила ся-б при постійній людности. Се тим правдоподібніше, що інші, попередю згадані тут обставини, теж впливають з переважною силою в сему напрямку.

Можна-б іншими арифметичними прикладами підперти сю саму думку, але здаєть ся мені, що сказаного вище доволі для того, щоб встановити, що приріст людности — *caeteris paribus* — сприяє тому, щоб біжуча стопа зисків задержалась на вищій ровені в краю з людністю, зростаючою; анї-ж в краю з постійною людністю.

Сі уваги вистачають для того, щоб вияснити загальний вплив лічбового зросту людности на репартиційні появи, на скільки вони звязані і продукцією тих об'єктів, що виробляють ся, як то кажуть, в практично необмеженій кількості, се-б то з продукцією промислу обрізкового. Далеко більшу вагу має зріст людности тоді, як візьмемо на увагу виріб так званих сирих продуктів, продуктів промислу добуткового. Значінне зросту людности в відносинах до репартиції сих продуктів єсть далеко більше і далеко легше вияснити его. Проте я задержав ся тут довше

через те: 1) що ся сторона питання ніколи не була, на скільки мені відомо, доволі оброблена, 2) що освічуючи тут інакше, ані-ж звичайно прийнято, теорію зисків капіталу і заробітків, я вважав за обовязкове для себе — докладійше розглядати питання, які злучені з сею теорією.

З того, що ми вже відаємо про продукцію об'єктів промислу добуткового — не трудно зрозуміти, в якому напрямі і з якою силою такий або інший рух людности впливає на поділ і вживання продуктів сего промислу. Через те не прийдець ся нам тут багато говорити про сю дуже важну сторону суспільної економії.

Ми вже бачили, що нова наддача продуктів промислу добуткового отримуєть ся в звичайному ході діл наддачею праці більше ані-ж пропорціональною. Отже як збільшуєть ся лічба людности, то збільшуєть ся і потреба продуктів промислу добуткового, але збільшена пропорціонально до зросту людности лічба продуцентів в сих вітках промислу не збільшить в такий же пропорції скількості продуктів. Треба збільшити тепер більше ані-ж пропорціонально суму праці, яка звернена на промисл добутковий для того, щоб отримати тільки пропорціональну наддачу сирих продуктів.

Само по собі тут допускаємо однаковість техніки продукційної, бо се чинник сторонній і про єго значінне була вже мова. Що сила одначе сего чинника в загальному складі життя не перемагає сили чинника, який лежить в обмежности підпомоги сил природи в промислі добутковім — видно з того, що людскість прийшла до оброблювання земель дуже мало врожайних в порівнянню до найврожайнійших земель в районі одного торгу і до експлуатації далеко менше видатних або далеко менше доступних копалень. Завело її туди не що інше, як доконечна потреба, а потребу сю викликав лічбовий зріст людности і збільшує її, примушуючи до продукції об'єктів промислу добуткового в умовах, що дальше, то труднійших скрізь, де тільки існує се зростання людности.

При гіпотезі рівного поділу всіх продуктів промислу добуткового між членами суспільности — вийде, що праця суспільности стає при зростанню лічби людности менше спірною в промислі добутковому і через те до поділу стає пропорціонально менша скількість вжиточних продуктів.

Ми вже бачили, що зростання людности уменшає середню дивіденду членів суспільности (при гіпотезі рівного поділу або робітників при існуючих репартиційних нормах) і тоді, коли розходить ся о вживання продуктів промислу обрібкового се-б то продуктів, при вироблюванню яких спірність праці не змінюєть ся, сей вплив руху людности

востаєть ся в своїй силі і в відносинах до продуктів промислу добутоквого, але тут прибуває ще далеко сильніший чинник, що лежить в згаданому поменшенню спірности праці.

Так складали ся-б речи при гіпотезі рівного поділу всіх продуктів між усіма членами суспільности, як же складуть ся вони при існуючих правних нормах економічного життя?

Не трудно вгадати, що зазначений вплив тут дуже обгострить ся. При гіпотезі рівного поділу продуктів промислу добутоквого між усіма членами суспільности негативний вплив зростання людности визначив ся в зменшеній спірности додаткової праці людности зростаючої і через те середня загальна спірність праці даної суспільности обнижалась. Сю середню спірність праці треба-б було вивести на підставі праці, яка функціонує в промислі добутковім і в найлучших, і в середніх, і в найгірших умовах. За тих існуючих правних норм економічного життя дієть ся інакше.

Ми знаємо, що вартість продуктів промислу добутоквого обмежувєть ся кількістю праці, функціонуючої в найгірших з існуючих умовах, що більше приязні умови продукції ідуть виключно на користь власників земельних в формі ренти — отже для всеї маси суспільности, що стоїть поза межами володіння землею, виходить так, як би при зрості людности обнижалась не тільки спірність останньої додаткової праці, але і спірність функціонуючої праці сеї маси в промислі добутковім, починаючи від праці по найліпших землях, або по найбагатших копальнях. Рента нівелює всі ті відділи праці після норми найменшої її спірности.

Додам ще тут, що густина людности, яка не має з даного тут становища безпосереднього впливу на добробут людности, на скільки се дотичить продуктів промислу обрібкового — тут має вже вплив великої ваги. Все попереднє розглядання так надто виразно визнаєє его, що осібно про се нема що говорити.

Як що згадаємо, що велика маса робочої людности споживає переважно продукти, на які відповідно менше вкладаєть ся праці обрібкової, продукти, на виробі яких з переважною силою впливають умови продукції добутоквої, то зрозуміємо, яку вагу має розсліджування се для добробуту людности. Ігноровання его з сторони тих шкіл, що ближче приймають до серця інтереси людности, видаєть ся нам тим більше дивним, як що зважимо до того, що такий тип руху людности, який обнижає добробут робочої людности, сприяє інтересам капіталу і земельної власности і замітимо, що на негативні его впливи звернемо перш за все увагу з сторони репрезентантів тої школи, яку вважають за головного оборонцю інтересів капіталу і земельної власности. Після сего зрозумі-

ємо, яку путанину може ввести в науку розслідування появ не після їх істоти, а з становища партійної полеміки. Але вертаймось до свого діла. Вказавши на негативні впливи лічбового зросту і гущини людности — остаєть ся мені вказати і на позитивні впливи сего чинника і помітити в загальних теоретичних рисах межі сих впливів. Се тим потрібніше, що часто зустрічаємо з маловаженням їх і основаною на нему негатицєю значіння впливів негативних.

Позитивні впливи на добробут людности ваяуть ся з якоюсь мірою гущини людности; зріст людности, доки вона не дійде до тої міри гущини, може теж мати посередно такий позитивний вплив. Обмежувати в яких небудь абсолютних лічбах ту міру гущини людности, при якій позитивні її впливи переважають над негативними — очевидно річ, трудна, але можна вказати на те, яким способом гущина людности впливає позитивно на її добробут, а се і вкаже нам на ті межі, до яких сей позитивний вплив сягає.

Спірність праці значно збільшуєть ся, як відомо, її поділом на відрубні вітки і дальшим її поділом у тих відрубних вітках. Отже людність дуже рідка не може достаточно провести в організації своєї праці сего поділу і через те гущина людности до якоїсь міри, збільшуючи спірність праці, сприяє загальному добробуту. Де-ж одначе ся міра?

Приглядаючись до поділу праці між різні вітки продукції, ми бачимо, що ся праця розкладаєть ся між ними не рівно; по одних вітках працює більше людей, по других — менше, в залежности від суспільного потребовання різних продуктів.

Далі — спеціялізація праці, користна для її спірности, обмежуєть ся даною продукційною технікою. Отже на те, щоб спірність праці, котра виходить з сего джерела важила з усею своєю силою — треба, щоб в районі даного ринку було досить людей на те, щоб розкласти працю на відрубні вітки в такій пропорції, в якій потребує суспільність продукти сих відрубних віток і щоб скількість людей, зайятих в них, була достаточна для того, щоб привести в них ту спеціялізацію, якої вимагає дана техніка. Числову групу людей, що вдовольняє її потреби, можна-б назвати суспільно-організованою одиницею продукційною. В звичайнім складі суспільности значна скількість таких суспільно-організованих одиниць продукційних існує побіч себе в районі одного ринку. Як що тільки приріст людности іде не на організацію одної такої суспільно-організованої одиниці продукційної, а на складання побіч неї нових або на відповідне зміцнення даної — то се буде ознака, що всі позитивні впливи гущини людности, які ваяуть ся з збільшеною спірністю праці через її спеціялізацію, вже досягнені

і з дальшим зростанням людности ваяуть ся всі вище вказані негативні его впливи з становища економічного.

Правда, єсть деякі прояви діяльности людської, що при однаковім майже висилку служагь більшій або меншій скількості людности (от напр. діяльність ученого), єсть такі, котрих відносини до малої скількості людности не заповняють робочого часу їх репрезентанта (напр. діяльність лікаря, учителя, продуцента більше субтилізованих материяльних виробів) і через те при рідшій людности, не хотівши відказатись від плодів такої діяльности, треба її дорожче розмірно оплатити. Але-ж безперечно на діяльність сих категорій звертаєть ся розмірно дуже невелика часть людської праці; отже хоч би ся категория продукції людської і дорожче коштувала менше густу людність, то добробут її далеко менше терпів би від сего, ані-ж від зросту трудности в тих вітках, на які звертаєть ся дуже переважна сила продукційної праці суспільности.

Таке-ж саме зрівняння плюсів і мінусів добробуткових треба приложити і до способів комунікації і залізниць, каналів і т. д., в яких теж потрібний вклад праці зростає менше ані-ж пропорціонально до зросту продукційних їх функцій. Признаючи се, треба памятати і про відповідно обмежену вагу сего чинника і рівняти его з вагою інших чинників продукції, на які зріст людности і її густина впливає зазначеним вище негативним способом.

Одно слово — визволившись від кумирів, і головно від кумира, якому при звичаїли нас кланятись односторонні доктрини економічні, кумира суми продукції краєвої, не глядячи на добробут краєвців — ми мусимо признати значну вагу того напруму, якого в своїм часі і в формі відповідній тогочасному становищу науки — рішучим репрезентантом був Мальтус.

На сему і закінчу мої теоретичні прелімінарії. В другій части праці перейду до історичного перегляду репартиційних появ в різних краях.

